

**ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМӮЗГОРИИ ТОЧИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ**

УДК 008 (575,3) (09)

Бо ҳуқуқи дастнавис

ШАРИФОВА МАКНУНА ҚАРЧИБЕКОВНА

**ТАШАККУЛ ВА ПЕШРАФТИ ФАРҲАНГИ ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР
АСРҲОИ IX – X**

**АВТОРЕФЕРАТИ
диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии
номзади илмҳои таърих аз рӯйи ихтисоси
07.00.02. – таърихи ватанӣ (таърихи халқи тоҷик)**

ДУШАНБЕ – 2020

Диссертатсия дар кафедраи таърихи халқи точики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ омода шудааст

Роҳбари илмӣ:

Муллоҷонов Сайфулло Кучакович - доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърихи дунёи қадим, асрҳои миёна ва археологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқарризон:

Давлатов Муллошоҳ-доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи фанҳои гуманитарӣ-ҷамъиятии Донишкадаи кӯҳӣ-металлургии Тоҷикистон

Хусейнов Фарруҳ – номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърихи умумии Донишгоҳи давлатии Ҳуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров

Муассисаи пешбар:

Донишкадаи санъат ва фарҳангии Тоҷикистон ба номи Мирзо Турсунзода

Ҳимоя рӯзи 18 марта соли 2021, соати 13:30 дар ҷаласаи Шӯрои диссертационии 6Д КОА-005 барои ҳимояи диссертатсияҳо оид ба дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯйи ихтисос, ки дар назди Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33) амал мекунад, баргузор мегардад.

Бо диссертатсия дар Китобхонаи марказии илмии ба номи Индира Гандии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33) ва дар сомонаи расмии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (www.institute-history.tj) шинос шудан мумкин аст.

Автореферат санаи «_____» _____ соли 2020 тавзеъ шудааст.

**Котиби илмии
Шӯрои диссертационӣ,
доктори илмҳои таърих**

Хочаева Н. Ҷ.

МУҚАДДИМА

Мубрамияти мавзӯи таҳқиқот. Фарҳанг ҷузви муҳими фарҳанги башарӣ буда, дар тули қарнҳо ташаккул ёфтааст. Фарҳангшиноси машҳури англис Эдуард Тэйлор фарҳангро маҷмӯаи печидае аз донишҳо, боварҳо, ҳунарҳо, ойин, ахлоқу одатҳо ва ҳар чӣ ки фард ба унвони узве аз ҷомеаи хеш фаро мегирад таъриф мекунад¹. Дар таърихи ҳалқи тоҷик фарҳанги пас аз истилои араб ва паҳншавии дини ислом мақому ҷойгоҳи маҳсус дорад. Ин фарҳанг дар натиҷаи омезиши давомдори урғу одат, забону ойин ва ахлоқу маънавиёти мардумони буими сарзамини Ҳуросону Мовароуннаҳр (суғдӣ, таҳорӣ, фарғонӣ, ҳуросонӣ) ба вучуд омада, дар натиҷаи талошҳои тӯлонии истилогарон дар роҳи ҷорӣ қардани фарҳанги арабӣ-исломӣ ва муқовимати аҳолии маҳаллӣ барои нигоҳ доштани дину оини худ шакл гирифтааст. Дар меҳвари ин таъсиргузорӣ ва дигаргуни фарҳангӣ дину забон қарор дошта, арабҳо барои паҳн қардани он аз тамоми василаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ ҳамзамон истифода мебурданд. Ҷорӣ шудани дину забон ҳукумати онҳоро низ тазмин мекард.

Дар давраи мавриди омӯзиши мо (асрҳои VIII-X) «арабшавӣ» ба як воқеяят табдил ёфта, тамаддунҳои қадимии Миср, Сурия ва Африқаи Шимолӣ зери таъсири фарҳанги арабӣ-исломӣ ҳуввияти худро дигар қарданд. Ҳамин ҳатар ба аҳолии Эрон ва Осиёи Марказӣ низ таҳдид мекард. Ба ривояти сарчашмаҳои ин давра набарди ду фарҳанг – фарҳанги шаҳрии муқимнишинони буਮӣ ва фарҳанги саҳроии истилогарон бисёр шиддатнок ҷараён мегирифт. Ҳамин тавр, бо қабули дину оини ниёғони аҷдоди тоҷик ба марҳилаи нави таърихи худ дохил шуданд. Аммо ин тағиyrёбӣ тамоман дигаршавии ҳуввият ва ҷаҳонбинии мардуми буමӣ набуда, як навъ синтези фарҳангҳо буд. Омӯзишу таҳқиқи ин падида аҳамияти муҳими илмӣ ва таҷрибӣ дорад.

Ҳазор сол ин ҷониб тоҷикон бо ин дин зиста, он қисме аз ҳуввияти тоҷиконро ташкил мекунад. Тамоми ҷанбаҳои ҳаёти тоҷикон бо фарҳанг гирех ҳӯрдаанд. Омӯзиши ин падида имкон медиҳад, ки яке аз давраҳои муҳимми таърихии тоҷикон омӯхта шавад. Дар шароити кунунии ҷаҳони муосир, ҳатарҳое чун ифратгарои динӣ ҷомеаҳои модерни оламро таҳдид қарда, дар минтақаи Осиёи Марказӣ ҳам ин таҳдид ба мушоҳида мерасад. Гурӯҳҳои манфиатдор ва кишварҳое, ки аз онҳо пуштибонӣ мекунанд, дар миёни ҷавонон ин андешаро талқин мекунанд, ки тамаддун ва рушди ҷомеъа миёни тоҷикон танҳо бо омадани ислом амалӣ гардида, то паҳншавии ислом мардум дар «ҷаҳолат ва гумроҳӣ» мезистанд. Тамаддуни тоисломии аҳолии Эрон ва Осиёи Марказӣ дар пайрави аз таърихигории расмии исломӣ давраи «ҷоҳилият» номида шуда, ҳамин тарик дастовардҳои азими фарҳанги тоисломии тоҷикон нодида гирифта мешавад. Таҳқиқи ин мавзӯи ниҳоят муҳим имкон медиҳад, ки марҳилаҳои асосии ташаккули фарҳанги ин давраи

¹ Tylor E.B. Anthropology. London, 1881. P. 54, 123.

халқи точик муайян гашта, нақши точикон дар фарҳангу тамаддуни ҷаҳони Ислом мушаххас гардад.

Дар ҷомеаи имрӯзи ҷаҳон, минтақа ва Тоҷикистон кӯшишҳои мутлақ нишон додани нақши дин ва тамоми фарҳанги ҷомеаро ба дин нисбат додан низ ба мушоҳида мерасад. Таҳқиқи ин мавзӯъ имкон медиҳад, ки воқеяти таъриҳӣ гуфта шавад ва бо баланд бардоштани сатҳи оғоҳӣ ва ҷаҳонбинии таъриҳӣ ва фарҳангӣ бо ҳар гуна падидаҳои ғайрииљмӣ мубориза бурда, ҷаҳонбинии дунявӣ талқин гардад. Барои қишвари тозаистиқлоли Тоҷикистон омӯзиши ин мавзӯъ имкон медиҳад, ки асосҳои ҷомеаи мутамаддин ва дунявии демократӣ бар асоси натиҷагириҳои илмӣ бунёд карда шавад.

Кам омӯхта шудани мавзӯи мазкур аз дигар омилҳоест, ки актуалий будани онро бештар сохтааст. Агар дар таъриҳнигории анъанавии точикон пазириши ислом «оғози таърихи яккаҳудоӣ» ва «марҳилаи растагории точикон» дониста шавад, дар таъриҳнигории замони Шӯравӣ бо вучуди дастовардҳои азими ин давра, вобаста ба тақозои идеологии замон нисбат ба тамоми динҳо чун «афюни мардумон» нигариста, ҷанбаҳои ахлоқиву тарбиявии он низ сарфи назар карда мешуданд. Аз ҷумла, нақши точикон дар фарогирӣ ва паҳн намудани Ислом ва тамаддуни исломӣ ҳанӯз ба таври воқеӣ ва илмӣ таҳқиқ нашудааст. Тамоми ин омилҳо моро водор ба интиҳоб ва пажӯҳиши мавзӯи мазкур намуд.

Сатҳи омӯзиши илмии мавзӯъ. Мавзӯи ташаккули фарҳанги точик дар асрҳои VIII-X борҳо дар навиштаҳои олимону донишмандони ватаниву ҳориҷӣ таъкид шудааст. Аммо омӯзишу таҳқиқи ин мавзӯъ нишон медиҳад, ки он асосан дар шакли мақолаҳову гузоришҳо баён ёфта, дар ин самт то қунун таҳқиқоти ҷудогонае сурат нагирифтааст. Осори то имрӯз таълиф ва нашршуда ва ба мавзӯи ташаккулёбии фарҳанги навини точик - асрҳои IX-X баҳшидашударо баррасӣ карда, метавон онро ба ҷаҳор гурӯҳ тақсим намуд.

Ба гурӯҳи аввал осори донишмандони қишварҳои Аврупо доҳил мешаванд. Бояд қайд кард, ки дар таҳқиқи бештари масъалаҳои таърихи шарқ мутахассисони ғарбӣ пешсаф буданд. Яке аз донишмандони маъруфи Аврупо Б. Шпuler аст, ки аксари донишмандони дигар ба навиштаҳои ӯ муроҷиат кардаанд. Ӯ дар асари бунёдии худ – «Таърихи Эрон дар ду қарни нахустини исломӣ» муҳимтарин ҳодисаҳои ду асри аввали истилои сарзамини Эрону Ҳурросон аз тарафи арабҳо, тағйирёбии сулолаҳои ҳукуматгари араб, мусулмон шудани аҳолӣ, зиндагии ақалиятҳои динӣ дар хилофати араб, ба қудрат расидани сулолаҳои маҳаллӣ ва ғайра маълумот додааст². Бештари маводи ин асар ба ҳудуди имрӯзai Эрон таалуқ дошта, ғоҳ-ғоҳе ба ҳудуди Мовароуннаҳр низ ишора мешавад. Асари А. Метс «Тамаддуни исломӣ» дар шарқшиносӣ хеле маъруф буда, то қунун ба забонҳои мухталиф, аз ҷумла русӣ ва форсӣ тарҷума шудааст. Дар ин таҳқиқ

² Шпuler Б. Таърихи Эрон дар ду қарни нахустини исломӣ. Тарҷумаи Ҷаводи Фалотурӣ. -Техрон, 1386.

аз ҳар ду тарчума истифода гардид³. Мұхимтарин масъалахое, ки дар ин асар мавриди баррасй қарор гирифта, ба мавзүи таҳқиқотии мо низ дихл доранд, шаклгирин фирқаҳову мазҳабҳои исломӣ, расму таомул, вазъи табақаҳои иҷтимоӣ, илмҳои дунявӣ ва динӣ, донишмандон ва ғайра мебошад. Профессори Донишгоҳи Оксфорд В. Модлунг дар асари таҳассусии худ «Фирқаҳои исломӣ» на танҳо ба воқеаҳои нимҷазираи Арабистон, балки ба ҳодисаҳое, ки дар Ироқ, Эрон ва Осиёи Марказӣ рӯй додаанд, низ таваҷҷуҳ намуда, аз ҷумла доир ба мурзиҳа ва аҳли суннат, хориҷиҳо, исмоилия ва ғайра таҳқиқ карда, дар бораи таъсири ин фирқаҳо ба андеша ва ҷаҳонбинии мардум низ изҳори назар мекунад⁴. Дар асари В. Модлунг дар ҳусуси нақши ҳалқҳои ғайриараб ва ҷаҳонбинии онҳо дар шаклгирин фирқаҳои исломӣ маълумот дода мешавад.

Дар ду пажӯҳиши олимони Донишгоҳи Кембриҷ «Таърихи ислом» ва «Таърихи Эрон»⁵ масъалаҳои назариявӣ ва амалии паҳншавии ислом ва вокуниши мардуми Эрон ва Осиёи Марказӣ ба он таваҷҷӯҳ шудааст. Ҳар ду асар ҳам аз ҷониби мутахассисони варзидаи соҳа навишта шудааст. Дар асарҳои Р. Буллиет раванди мусулмоншавии аҳолии Эрон ва Осиёи Миёна мавриди таҳқиқ қарор гирифта, маълумоти он иловар бар сарчашмаҳои таъриҳӣ ба натиҷаҳои таҳқиқоти бостоншиносӣ низ бунёд ниҳода шудааст⁶. Ҳамчунин дар осори донишмандоне чун Э. Броун, Ле Стренҷ, Р. Фрай, Э. Лэмбтон, Ф. Дафтари, Я. Рипка⁷ бисёре аз масоили дар робита бо сиёsat, иқтисод ва фарҳанги хилофати араб, аз ҷумла ташаккули фарҳанги давраи нави тоҷикон, мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дар осори донишмандони Аврупо, бо вучуди амиқ ва бунёдӣ будани ин таҳқиқот, дар баъзе ҳолатҳо нисбат ба дини ислом ва мусулмон назари бадбинона ба мушоҳида мерасад, ки ин омилро дар ҷараёни таълифи рисола дар мадди назар доштаем.

Ба ғурӯҳи дувум таҳқиқоти олимони рус ва Шӯравии собиқ шомил мешаванд. Академик В.В. Бартолд дар ҷанд таҳқиқоти худ ба масъалаи шаклгирин фарҳанги қавмҳои Осиёи Марказӣ дар замони ҳукумати арабҳо, аз ҷумла тоҷикон пардохтааст⁸. Таҳқиқоти В.В. Баротолд густурда буда, ба

³ Мець А. Мусульманский ренессанс /Пер. с немц. Бертельс. -М., Наука, 1966; Метз А. Тамаддуни исломӣ дар қарни ҷаҳонро миҷрӣ. Тарҷумаи А.Қ. Қарогузлу. -Техрон, 1377.

⁴ Модлунг В. Фирқаҳои исломӣ. Тарҷумаи Абулқосим Сиррӣ. -Техрон, Асотир, 1377.

⁵ Таърихи ислом. Пажӯҳиши Донишгоҳи Кембриҷ. Тарҷумаи А. Ором. Техрон, 1386; Таърихи Эрон. Аз суқути Сосониён то баромадани Салҷуқиён. Пажӯҳиши Донишгоҳи Кембриҷ. Ч. IV. Зери назари Р.Фрай. Тарҷумаи Ҳ. Ануша. -Техрон, 1381

⁶ Буллиет Р. Гаравиш ба ислом дар қуруни миёна. Пажӯҳише навин дар таърихи иҷтимоии ислом. Тарҷумаи Муҳаммадхусайн Викор. -Техрон, 1364; Ҳамон муаллиф: Религиозно-политическая история Нишапура в XI веке //Мусульманский мир 950-1150. -М, 1981. -С. 89-110.

⁷ Броун Э. Тарҳи адаби Эрон. Тарҷумаи Солех.-Техрон, 1358; Ле Стренҷ. Ҷуғрофиёи таърихии сарзамиҳои хилофати шарқӣ. Тарҷума Махмуд Ирфон. -Техрон, 1367; Фрай Р.Н. Наследие Ирана. Перевод с англ. В.А.Лившица и Е.В.Зеймалия. -М., Наука, 1972; Лэмбтон Э.К. Сайре дар таърихи Эрон баъд аз ислом. Тарҷумаи Я.Ожанд. Техрон, Амири Кабир, 1363; Дафтари Ф. Традиции исмаилизма: Сб. статей. Пер. с англ. З.Оджиевой. М., «Ладомир», 2006; Рипка Ян. История персидской и таджикской литературы. Перевод с чешского. Редактор и автор предисловия И.С.Брагинский. -М., Прогресс, 1970.

⁸ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. //Соч.: В.9. т. - М. ИВЛ, 1963. Т.1.; Ҳамон муаллиф: В.В. Арабское завоевание и Туркестан при Саманидах. //Сочинения. Т.II. Часть 1. -М., ИВЛ,

масъалаҳои сиёсат ва иқтисодиёт бештар таваҷҷӯҳ мекунад. Доностани забонҳои арабӣ, форсӣ ва туркӣ ба ин муҳаққиқ имкон дод, ки бештари сарчашмаҳои таърихи омӯзанд. Масъалаҳое, ки бо ин мавзӯъ дар иртиботанд, аз ҷумла, таърихии ислом ва фирқаҳои он, ҳамлаи арабҳо, ҷунбиши шуубия, ҷойгоҳи тамаддуни эронӣ (тоҷикӣ) дар таърихи умумиҷаҳонӣ, фарҳанги мусулмонӣ, ҷуғрофияи таъриҳӣ ва гайра дар осори В.В. Бартолд муфассал матраҳ гардидаанд. Мавсуф инчунин дар китоби маъруфи «Энциклопедия Ислом» беш аз сад мақола таълиф кардааст, ки қисми бештари он дар маҷмӯи осори ў бо забони русӣ нашр шуда, аҳамияти ҳудро то кунун аз даст надодаанд⁹. Дар осори дастаҷамъӣ ва таҳқиқоти ҷудогонае, ки бо забони русӣ таълиф шудаанд, масъалаҳои таърихи сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии асрҳои VIII-IX мавриди баррасӣ қарор гирифта аст¹⁰.

Донишмандоне назари С. Агаджанов, Т. Сайдбаев, А. Муминов дар таҳқиқоти ҳуд ба шаклгирӣ ислом дар Ҳуросону Мовароуннаҳр ва баъзе ҳусусиятҳои он ишора кардаанд¹¹. Таҳқиқоти Т. Қодирова ба масъалаи хеле муҳим – ҷунбишҳои ҳалқӣ ва нақши онҳо дар ташаккули ҷаҳонбинии аҳолии Ҳуросону Мовароуннаҳр баҳшида шудааст¹².

Саҳми олимону донишмандони кишварҳои ҳамзабони Эрону Афғонистон низ дар мавзӯи мавриди баҳси мо хеле зиёд аст, ки мо осори онҳоро ба **гуруҳи савум** шомил кардем. Бештари сарчашмаҳои таърихии мо бо забонҳои арабӣ ва форсӣ нигошта шудаанд ва ягонагии ҳатту забон имкон дод, ки дар ин кишварҳо ошноии беҳтаре бо таърихи ин даврон пайдо қунанд ва асарҳои бештар ҳам навишта шаванд. Олимону муҳаққиқони эронӣ, аз ҷумла Саъид Нафисӣ, А. Зарринкуб, М. Ровандӣ, М. Мутаҳҳарӣ, А. Ҳақиқат¹³ дар бораи таърихи ҳамлаи арабҳо ба Эрон ва Осиёи Марказӣ, муборизаи озодихоҳонаи аҳолӣ, раванди мусулмоншавии аҳолӣ, оқибатҳои забткорӣ ва мусулмоншавӣ асару мақолаҳои зиёде таълиф кардаанд. А. Зарринкуб дар таҳқиқоти маҳсуси ҳуд, ки дар илми эроншиносӣ маъруф аст, ду асари аввали ҳукумати арабҳоро «ду қарни сукут» номида, аз арабҳо ҳамчун қавме ваҳшӣ ва дур аз тамаддун ёдовар мешавад. Асари М. Мутаҳҳарӣ дар муқобили асари А. Зарринкуб таълиф гардида, баҳси асосияш он аст, ки ислом ба мардуми

⁹ 1963. С. 118-126; Ҳамон муаллиф. История культурной жизни Туркестана. Т. II (1). -М., 1963. -С169-433; Ҳамон муаллиф: Работы по истории ислама и арабского халифата. Т. VI. М., Наука ГРВЛ, 1966.

¹⁰ Бартольд В.В. Статьи из «Энциклопедии Ислам». // Сочинения. Т.П. Часть 2. -М., 1964. С. 485-549

¹¹ Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV веках. -Л. 1966; Пигулевский Н.В., Якубовский А.Ю. и др. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л., изд. Ленингр. ун-та, 1958; Якубовский А.Ю. Мавераннаҳр в борьбе против власти арабов в VIII-IX вв. История Узбекской ССР. -Ташкент, «УзССР», 1955; Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. -Ленинград, 1973.

¹² Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX- XIII вв, Ашхабат: Илым, 1969. Сайдбаев Т.С. Ислам и общество. Опыт историко-социологического исследования. М., 1978; Муминов А.К. Роль и место ханафитских 'улама в жизни городов Центрального Мавераннахра (II-VII | VIII-XIII вв.). Авт. дисс. на соискание ученой степени доктора исторических наук. -Ташкент, 2003.

¹³ Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане в VIII – начале IXв. - Ташкент, «Наука», 1965.

¹⁴ Нафисӣ Саъид . Сарчашмаи тасаввуф дар Эрон. Техрон, 1371; Зарринкуб А. Таърихи мардуми Эрон. Аз поёни Сосониён то поенини Оли Буя. -Техрон. 1367; Ҳамонмуаллиф. Ду қарни сукут. Техрон, 1378; Рованди Муртазо. Таърихи иҷтимоии Эрон. (ҳукуматҳо ва силсилаҳои Ирон аз ҳамлаи аъроб то истиқори машруъият). Ч.2. Техрон, 1356.

ғайриараб, аз чумла қавмҳои эронӣ (аз чумла тоҷикон) хизмати бузург карда, онҳоро аз як ҳалқи ҷангҷӯ ба мардуми тамаддунсоз мубаддал кардааст. Бо ин назари М. Мутаҳҳарӣ мо мувофиқ неstem, зеро тамаддунҳои ҳаҳоманишӣ, сосонӣ ва фарҳанги шаҳрсозиву тиҷоратии сӯғдиён, ки дар таҳқиқоти донишмандони ҳориҷӣ инъикос ёфтааст, ин назарияро ба қуллӣ рад мекунад. Ҷаводи Ҳиравӣ нахустин дар китобе бо номи «Эрон дар замони Сомониён» таълиф кард, ки ба замони авали ҳукumatи Сомониён бахшида шуда буд¹⁴. Сипас асари «Таърихи Сомониён». Асри тиллоии Эрон баъд аз ислом»-ро навишт, ки китоби муфассал буда, асосан роҷеъ ба таърихи сиёсӣ таҳқиқ мекунад. Пажӯҳиши пешрафти фарҳанг ҷузви нақшаву барномаҳои муаллиф набуда, вале Ҷ. Ҳиравӣ ба воқеаҳое пардохта, изҳори назар кардааст, ки онҳоро метавон заминаҳои рушду нумуи фарҳанг шумурд.

Асари Муҳаммадризо Ноҷӣ роҷеъ ба фарҳангу тамаддуни асри Сомониён дар ин замина навиштаи нисбатан комил дониста мешавад¹⁵. Дар таҳқиқоти нави олимони Эрон замони пас аз ҳамлаи арабҳо ва ҳодисаҳои он бештар яқҷониба тавсифу тамҷид мегардад, ки хосси қишварҳои идеологии теократӣ мебошад. Дар таҳқиқоти олимони Эрон, ки пеш аз Инқилоби исломӣ асарҳои худро эҷод кардаанд, ифтихор ба фарҳанги тоисломии Эрон бештар ба мушоҳида мерасад.

Муарриҳони қишвари ҳамсаи Афғонистон низ дар атрофи мавзӯи мавриди назари мо корҳоеро анҷом додаанд. Муҳаққиқоне чун А. Кӯҳзод, М. Ғубор, М. Систонӣ¹⁶, дар бораи гӯшаҳое аз таърихи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии ин давра таҳқиқ бурдаанд. А. Кӯҳзод сиёсати Умавиён ва Аббосиён дар Хурносонро таҳлил карда, заминаҳои истиқлоли ин сарзаминҳо ва нақши он дар шаклгирии фарҳанги давраи нави минтақаи Хурносону Мовароуннаҳро шарҳ додааст. Ҳамчунин дар миёни ин осор пажӯҳиши М. Систонӣ «Моликияти арзӣ ва ҷунбишҳои дехқонӣ дар Хурносони қуруни вусто»-ро маҳсус бояд таъкид кард. Ин асар ба мавзӯи муҳим – таърихи иҷтимоии Хурносон, аз чумла асрҳои VIII-X бахшида шудааст. Муаллиф бештар ба сарчашмаҳои таъриҳӣ такя карда, ахбори зиёдро овардааст, аммо нақду ҳулосабарориҳо дар асар хеле камрангу сатҳӣ ба назар мерасанд. Дар навиштаҳои донишмандони афғонистонӣ ба масъалаи миллӣ ё ба истилоҳи ҳуди онҳо қавмӣ эътибор дода намешавад ва ба ҷову бечо онҳо истилоҳи Афғонистонро зимни инъикоси ҳодисаҳои асрҳои VIII-X ба кор мебаранд, ки ғайриилемист.

Таҳқиқоти олимони тоҷикро **ба ғурӯҳи ҷорӯм** доҳил кардаем. Шоҳасари академик Б. Ғафуров, ки асари ҷамъбастии таърихнигории ватаниву ҳориҷии солҳои 20-70-уми асри XX ба шумор меояд, дар ҳусуси ташаккули фарҳанги навини тоҷик дар асрҳои VIII-X низ маълумоти муғид медиҳад. Муаллифи «Тоҷикон», ба масъалаҳои муборизаҳои озодиҳоҳонаи тоҷикон бар муқобили истилогарони араб, оқибатҳои ба ҳилофати араб

¹⁴ Ҳиравӣ Ҷ. Эрон дар замони Сомониён. Душанбе, 1998.

¹⁵ Ноҷӣ М. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён. Баргардон Л. Бойматов. Виростор С. Муллоҷон. -Душанбе, 2011.

¹⁶ Систонӣ М. Моликияти арзӣ ва ҷунбишҳои дехқонӣ дар Хурносони қуруни вусто. -Кобул, 1362.

ҳамроҳ карда шудани Осиёи Миёна, омилҳои пайдо гаштани гурӯҳҳои мухолиф дар хилофат ва раванди ташаккули фарҳанги нав ва мушкилоти он изҳори назар кардааст¹⁷. Б. Ғафуров доир ба ташаккули ҳалқияти тоҷик дар ҳавзаи Мовароуннахру Ҳурросон назарияро ба исбот мерасонад, ки то қунун қуҳна нашудааст. Академик Н. Негматов дар китоби «Таджикский феномен: история и теория», масоили назариявии ташаккули ҳалқияти тоҷик, ҳудудҳои густариши фарҳанги тоҷиконро баррасӣ кардааст¹⁸. Ин ва дигар осори Н. Негматов бештар бар пояи маводи моддии аз ҳафриёти бостоншиносӣ ба даст омада таълиф гардидаанд, ки аҳамияти онро бештар месозад. Дар ҷилди дувуми асари академии «Таърихи ҳалқи тоҷик» низ гурӯҳи донишмандони тоҷик асоситарин масоили сиёсӣ ва фарҳангии таърихи тоҷикон дар қаламрави Ҳурросону Мовароуннахр дар асрҳои VIII-IX-ро матраҳ кардаанд¹⁹. Донишмандони тоҷик бештар бар масъалаҳои эҳёи арзишҳои тоисломӣ, нақши ҳонадонҳои тоҷикӣ дар умури давлатдории хилофат, кӯшишҳои истиқлолҳоҳонаи фарзандони тоҷик дар муқобили хилофати араб, ташаккули ҳалқияти тоҷик дар асри X, саҳми Сомониён дар ривоҷи илму фарҳангӣ ҳунар дар асрҳои IX-X таваҷҷӯҳ зоҳир кардаанд²⁰.

Олимони тоҷик А., Ҷалилов, Ҳ. Назаров, Ғ. Ғоибов, К. Бекзода, А. Ҳақназаров, С. Муллоҷонов, Т. Ғуломов, С. Раҷабов низ ба масъалаи мазкур даҳл карда, ҳар қадом қисматҳое аз мавзӯро таҳқиқ намудаанд²¹. Профессор А. Ҷалилов ба заминаҳои ташаккули фарҳанги аҷдоди тоҷик ишора карда, таъсири онро дар шаклгирии фарҳангӣ баъд аз исломии тоҷикон хеле муҳим медонад. Муҳаққиқи тоҷик А. Ҳақназаров бар нақши таҳаввулсози ислом дар муттаҳид кардани тоҷикон таъкид карда, ба натиҷае расидааст, ки нақши табақаи маволӣ дар мардумӣ соҳтану тарвиҷи ислом бағоят бузург буд²². Файласуфи тоҷик К. Бекзода дар таҳқиқоти худ «Таърихи равшанфирӣ аз даврони Ҷамshed то замони Фиравсӣ» ба ҷунбиши бонуфузи иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии ҳалқи тоҷик дар аҳди аввали ислом даҳл карда, онро дар ташаккули давлатдории тоҷикон муҳим арзёбӣ мекунад²³. Монография аз панҷ фасл иборат буда, дар фасли нахустин заминаҳои ҳудшиносии миллии форсу тоҷикро баррасӣ кардааст. Муаллиф дар ду фасли рисоларо ба шуубия ва таърихи муборизаи он ихтисос дода, дар фаслҳои чорум ва панҷум нақши ин ҷунбишро дар ташаккули адабиёт ва фалсафаи тоҷик нигоштааст.

С. Муллоҷонов ба нақши дин дар ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ таъкид карда, нақшофаринии аҳли тасаввуф ва пайдо шудани мазорҳоро

¹⁷ Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва нав. Душанбе, 2008. С. 312-330.

¹⁸ Негматов Н.Н. Давлати Сомониён. Душанбе, 1989; Ҳамон муаллиф: Таджикский феномен: история и теория. Душанбе, 1997.

¹⁹ История таджикского народа. Эпоха формирования таджикского народа. Том II.- Душанбе, 1999.

²⁰ Саманиды – уникальный исторический феномен в мировой цивилизации. Отв. ред. А. Раджабов. – Душанбе, 2019.

²¹ Назаров Ҳ. Нақши эрониён-тоҷикон дар таъриҳи ва фарҳангӣ ҷаҳон. -Душанбе, «Пайванд», 2005; Ҷалилов А. Из истории культурной жизни предков таджикского народа и таджиков в раннем средневековье. - Душанбе, 1973; Ғоибов Ғ. Таърихи Ҳатлон аз оғоз то имрӯз. Душанбе, 2006.

²² Ҳақназаров А. Таърихи боҳамоӣ ва ташаккули ҳалқи тоҷик. Душанбе, 2013.

²³ Бекзода К. Таърихи равшанфирӣ аз даврони Ҷамshed то замони Фирдавсӣ. Нақши шуубия дар таърихи ҳудшиносии ҳалқи тоҷик. Душанбе, 2012.

натичаи синтези андешаи исломӣ ва суннати тоисломии мардуми Хурасону Мовароуннаҳр меҳисобад²⁴. Муҳаққиқони улуми дигар, аз ҷумла фалсафа ва адабиёт масоилеро, ки муаррихон нагуфтаанд, такмил кардаанд²⁵. Асарҳои адабиётшиносон, ки бештар таҳлилу баррасии осори шоири нависандагон аст, дар шинохтани рӯҳияи замон, андеша ва ҷаҳонбинии мардумони ҳамзамони онҳо маҳсусан муҳим аст.

Дар осори гурӯҳӣ ва дастаҷамъии муҳаққиқони рус, тоҷик ва эронӣ низ ба бисёре аз масъалаҳои мавриди омӯзиши ин таҳқиқот ишора шудааст, ки дар ин рисола аз онҳо низ истифода шудааст²⁶. Дар рисолаи номзадии Тавассули X.M. масъалаҳои пешрафти меъморӣ, шаҳрсозӣ, хусусиятҳои эътиқоди мазҳабӣ ва рушди улуми дуняви пажӯҳиш гардидаанд²⁷. Вобаста ба корҳои анҷомдодаи ин муҳаққиқ мо дар ин пажӯҳиш ба таҳқиқи масъалаҳое даст задем, ки дар рисолаи ў пажӯҳиш нағаштаанд.

Таҳлили асару мақолаҳои зикршуда нишон медиҳад, ки бо вучуди омӯзиши бâъзе паҳлӯҳои мавзӯи мавриди назари ин рисола, то қунун дар қолиби як рисола ё асари ҷудогона таҳқиқи куллии мавзӯъ сурат нағирифтааст. Зоро муаллифони ин осор дар назди худ чунин вазифае нағузашта буданд. Ҳамчунон дар ин осор маҷмӯи сарчашмаҳову адабиёти таҳассусии зиёд як ҷо истифода нашудааст. Аз ин рӯ, зарурати он пеш омадааст, ки мақсаду ҳадафҳоеро дар пеш гузашта, онро дар ҷаҳорҷӯбаи як рисола таҳқиқ ва баррасӣ намоем.

ТАВСИФИ ҮМУМИИ КОР

Робитаи кор бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзуъҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертационӣ дар ҷорҷӯбаи татбики нақшай дурнамои кори илмӣ-таҳқиқотии кафедраи «Таърихи ватаний»-и Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, таҳти унвони «Таърихи ҳалқи тоҷик, қонуниятиҳои умумӣ ва хусусиятҳои хоси раванди таъриҳӣ (давраи асрҳои миёна)» барои солҳои 2016-2020 ба иҷро расидааст.

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот. Ҳадафи аслии ин таҳқиқот муайян кардани саҳифаҳои таърихи пайдоиш, ташаккул ва таҳаввули фарҳангӣ ҳалқи тоҷик дар асрҳои IX-X ба ҳисоб меравад. Барои расидан ба ин мақсад муаллиф дар пеши худ ҳалли вазифаҳои зеринро гузаштааст:

²⁴ Муллоджонов С. Влияние религиозного фактора на социально-политической истории Хорасана и Мавераннахра. -Душанбе, 2015 (автореф. докторской дисс).

²⁵ Мирзоев А. Рӯдакӣ ва ҷараёни зиндагии ў. //Рӯдаки и его эпоха (сборник статей). Под ред. Абдулгани Мирзоева. -Душанбе, 1958. -С. 20-57; Мирзоев Г.Д. Особенности формирования и трансформация исламского религиозного сознания таджиков. -Душанбе, 2011; Шамолов А. Каломи Мовароуннаҳр. -Душанбе, 2013.

²⁶ Рӯдакӣ. Диরӯз ва имрӯз. -Душанбе, 2007; Рӯдаки и художественные традиции народов Центральной Азии и Индии (сб. статей). Отв. Ред. А. Раджабов. -Душанбе, 2008; Сомониён ва эҳёи тамаддунни форсии тоҷикӣ (маҷмӯи мақолаҳо). -Душанбе, 1999; Саманиды – уникальный исторический феномен в мировой цивилизации. Отв. ред. А. Раджабов. Душанбе, 2019; Номаи Оли Сомон (маҷмӯи мақолоти маҷмаъи илмию тамаддун, таъриҳ ва фарҳангӣ Сомониён). -Техрон, 1378.

²⁷ Тавассули X. M. История развития материальной и духовной культуры Мавераннахра и Хорасана IX-X вв. (Аvt. дисс. на соискание ученой степени доктора исторических наук). -Душанбе, 2010.

- муайян кардани оқибатҳои ҳамлаи арабҳо ба Хурасону Мовароуннаҳр ва таъсири он дар тавлид ва ташаккули фарҳанги навини тоҷикон;
- муайян кардани сабабҳои ба вучуд омадани табақаи маволӣ ва ҷойгоҳи он дар хилофат;
- нишон додани истифодашавии одатҳову суннатҳои идории аҳолии эронинажод аз ҷониби арабҳо;
- тавсифи наҳзати шуубия ва муайян кардани нақши он дар ташаккули ҳуввийяти аҷдодони ҳалқи тоҷик ва бедории аҳолии Хурасону Мовароуннаҳр;
- пажӯҳиши омилҳои шаклгирӣ мазҳаби тоҷикон ва ҷойгоҳи он дар минтақаи Хурасону Мовароуннаҳр;
- муайян кардани нақши ҳонадонҳои эронинажод дар соҳтори идории хилофати Аббосиён;
- тавсифи вазъи умумии фарҳанги тоҷикон дар замони Тоҳириён;
- таҳқиқи вижагиҳои фарҳанги тоҷикон дар аҳди ҳукмронии Саффориён
- баррасӣ ва таҳлили илмии нақши Сомониён дар тарвич ва мондагор шудани тамаддуни тоҷикон дар асрҳои миёна;
- омӯзиш ва муайян кардани нақши фарҳанг дар ташаккули ҳалқияти тоҷик.

Объекти таҳқиқоти диссертационӣ сарчашмаҳои таърихӣ, осори донишмандони кишварҳои Аврупо, таҳқиқоти олимони рус ва Шӯравии собиқ, асарҳои олимону донишмандони кишварҳои ҳамзабони Эрону Афғонистон, таҳқиқоти ҷамъбастии таърихнигории олимони ватанӣ, ки ба таърихи ташаккулёбии фарҳанги ҳалқи тоҷик баҳшида шудаанд, маҳсуб меёбанд.

Предмети таҳқиқот омӯзиши раванди ташаккулёбии фарҳанги ҳалқи тоҷик дар асрҳои IX-X ба ҳисоб меравад.

Худуди хронологии рисола аз миёнаи асри IX, дақиқтар аз ҳодисаи соли 821, ки сулолаи маҳаллии Тоҳириён ба сари қудрат омад, оғоз мегардад. Пас аз ин соҳиби қудрат гардидани намояндагони ҳонадонҳои маҳаллии Хурасону Мовароуннаҳр дар сатҳи давлатӣ ба фарҳангу адаби ҳалқҳои эронинажод, нақши мардуми Хурасону Мовароуннаҳр дар хилофат бештар аҳамият дода шуда, аз вазифаи раисии аморати Хурасон то мақоми вазорату дигар мансабҳои муҳимму калидӣ ба онҳо voguzor мешавад. Қудратёбии Саффориён идомаи ҳамин сиёsat буда, марҳилаи охирини он давраи ба қудрат расидани Сомониён, нашъу намои давлатдории онҳо ва сиёsatи фарҳангпарваронаи онҳо дар замони ҳукмронии ин сулола мебошад, ки тамоми асри X-ро фаро гирифта, соли 999 бо фурӯпоши давлати Сомониён ба анҷом мерасад. Бо қудрат ёфтани сулолаҳои туркӣ ин давраи таърихӣ ба итном расида, дар минтақа марҳилаи дигари таърихӣ оғоз мешавад.

Асоси назариявӣ – методологияи таҳқиқот. Дар диссертатсия муаллиф усулҳои илмии омӯзиширо доир ба таърихи ташаккулёбии фарҳанги ҳалқи тоҷик дар асрҳои IX-X ба роҳ мондааст. Бахусус ба

истифодаи усули объективияти илмӣ – ҳамчун яке аз дастурҳои асосии илмҳои муосири таърихӣ ва таърихнигорӣ диққати ҷиддӣ дода шудааст.

Ба сифати асоси методологии таҳқиқот маҷмӯи усулҳое истифода шудаанд, ки дар байни онҳо усулҳои таърихӣ, ба амсоли таърихияти илмӣ, муқоисавӣ – таърихӣ, масъалагузорӣ – солномавӣ, инчунин усулҳои таҳлили иҷтимоӣ – таърихӣ мавқеи асосиро ишғол менамоянд.

Дар асоси усули муқоисавӣ - таърихӣ таҳқиқи осори муҳаққиқони давраҳои гуногун дар қиёс бо сарчашмаҳои таърихӣ, хусусиятҳо ва усулҳои таҳқиқ, сабки баён ва ғайраҳо анҷом дода шудааст. Тавассути усули масъалагузорӣ – солномавӣ ҳудудҳои таҳқиқи масоили мазкур муайян шуда, равандҳои фарҳангии яқдигарро ивазкунанда, ки таърихи фарҳангӣ ҳалқи тоҷикро таркиб додаанд, таҳқиқ гардидаанд.

Пойгоҳи сарчашманиносии таҳқиқот. Муҳимтарин равандҳои таърихӣ ва фарҳангии давраи таҳқиқшаванда дар сарчашмаҳои таърихӣ инъикос ёфтааст. Сарчашмаҳои асрҳои X-XV, ки роҷеъ ба ин мавзӯй маводи фаровон доранд, гуногун буда, онҳоро ба 4 ғурӯҳ чудо кардан мумкин аст.

Ба ғурӯҳи аввал сарчашмаҳое доҳил мешаванд, ки ба таърихи умумӣ бахшида шудаанд. Бузургтарин муаррихи тоҷик **Абӯчаъфар Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ** китоби бузургҳаҷми «Таъриху-р-русули ва-л мулук»-ро навиштааст. Барои рисолаи мазкур ҷараёни забти Ҳурисону Мовароуннаҳр аз тарафи арабҳо, ҳаракатҳои миллӣ ва ҷунбишҳои гуногуни иҷтимоӣ, инчунин ба қудрат расидани сулолаҳои маҳаллӣ аҳамияти хосс дорад. Тарҷумаи форсии ин асар дар 16 ҷилдро, ки Абулқосими Поянда ба форсӣ тарҷума кардааст донишмандони тоҷик таҳти роҳбарии Нурмуҳаммади Амиршоҳӣ бо алифбои имрӯзаи тоҷикӣ баргардон кардаанд. Ин китоб дар дастраси мо қарор дошт²⁸. Дар баъзе масъалаҳо тарҷумаи форсии ин асар, ки ба қалами **Абӯалии Балъамӣ** таълиф шудааст, истифода гардид. Мо ба нашрҳои тоҷикии асар, ки бо алифбои ҳозираи тоҷикӣ чоп шудаанд, такя кардем²⁹.

Асари «Тачорибуу-л-умам»-и **Абӯалий Аҳмад ибни Мисковайҳи Розӣ** низ ба таърихи умумӣ бахшида шуда, дар ин асар роҷеъ ба робитаҳои фарҳангии Бағдод ва аморати Ҳурисон маълумоти ҷолиб дорад³⁰. Ин асар дар муҳити Эрон ва Ирӯқ навишта шудааст, ки дидгоҳи он бо осори дар Ҳурисону Мовароуннаҳр таълифшуда баъзе тафовутҳо дорад. Дар тасвири ҳодисаҳо Мисковайҳи Розӣ бо асари Табарӣ баъзе ифтилофҳо дид мешавад. Ҳарчанд асари Мисковайҳи Розӣ дар муҳити давлати Бувайҳиён, ки даъвои эҳёи шоҳаншоҳии Эронро доштанд, таълиф шудааст, аммо забони асар арабӣ буда, дар бораи эҳёи фарҳангӣ ҳалқҳои эронинажод сухан ба миён оварда намешавад. Хусусияти дигари ин асар дар он мебошад, ки муаллиф ҷонибдори сулолаи Бувайҳиён буд, ки муддати 50 сол бо Сомониён дар

²⁸ Табарӣ Муҳаммад ибни Ҷарири. Тарҷума аз арабӣ, мутарҷим АБбулқосим Поянда. Бо таҳрири умумии Нурмуҳаммади Амиршоҳӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Душанбе, 2014.

²⁹ Табарӣ Муҳаммад ибни Ҷарири. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Душанбе, 2014; Балъамӣ Абӯалий Муҳаммад. Таърихи Табарӣ. Бо муқаддима ва тавзехоти М. Умаров ва Ф. Бобоев. –Техрон, 2001.

³⁰ Абуали Мисковайҳи Розӣ. Тичорабу-л-умам. Тарҷумаи Абулқосим Имомӣ. Техрон, 1381.

набарду муқобилят қарор дошт. Ин руҳия дар муаллифи асар бетаъсир монда наметавонист.

Аз осори ба таърихи умумӣ ихтисосёфта, ки дар хусуси давраи таҳқиқшаванда маълумоти гаронарзиш дорад, яке «**Таърихи Комил»-и Ибни Асир** аст, ки таърихи ҷаҳон аз ибтидои олам то замони муғулро шомил гардидааст. Аҳамияти ин асар боз дар он аст, ки аз сарчашмаҳое истифода бурдааст, ки онҳо то замони мо нарасида, аз байн рафтаанд³¹. Ибни Асир ҳодисаҳои давраи омӯзиши моро ду қарн пас аз онҳо навишта, дар муҳокимарониҳои худ хеле боинсоф мебошад. Аз ҷумла, ў бар хилофи Табарӣ ва дигар муаррихони асри X нисбат ба Яъқуби Лайс ва давлати Саффориён бенафрому адват муҳокимаронӣ мекунад. Мо аз тарҷумаи форсии ин асар истифода кардем. Инчунин аз осоре чун «**Равзату-с-сафо»-и Мирхонд** низ дар ҷойҳои зарурӣ истифода карда шуд³². Ахбори Мирхонд бо вуҷуди аз Табарӣ, Ибни Асир ва дигарон таъсир пазируфтан, дигаргунҳои дорад, ки яке аз онҳо батафсил баён кардани ҳодисаҳо мебошад.

Гурӯҳи дувуми сарчашмаҳо таърихномаҳои ба шаҳру музофоти ҷудогона баҳшидашуда ба шумор мераванд. Муҳимтарин асар аз ин даста «**Таърихи Бухоро»-и Абӯбакр Наршахӣ** мебошад, ки ба таърихи сиёсӣ ва фарҳангии муҳимтарин шаҳри Мовароуннаҳр – Бухоро баҳшида шудааст. Асли китоб бо забони арабӣ таълиф шуда, тарҷумаи форсии он дар дастраси мо қарор дорад. Масъалаи исломро бо ҳар роҳ паҳн кардани арабҳо, аз ҷумла додани пул ба намозгузорон ё ҷой додани арабҳо дар хонаи сӯғдиёнро ин сарчашма бепарда бозгӯ кардааст³³. Масъалаи таъсиси давлатҳову сулолаҳои маҳаллӣ дар Ҳурросону Мовароуннаҳр аз муҳимтарин имтиёзҳои ин китоб дониста мешавад. Муаллиф нисбат ба хонадони Сомониён бо эҳтироми зиёд ёдварӣ мекунад.

«**Таърихи Систон**», ки муаллифи он номаълум аст, сарчашмаи гаронарзишест, ки бо забони форсӣ навишта шуда, доир ба замони Саффориён маълумоти нодир дорад, ки дар ҳеч сарчашмаи дигар дучор намешаванд³⁴. Рӯҳияи ин асар аз дигар осори ба таърихи маҳаллӣ баҳшидашуда ба куллӣ фарқ мекунад. Аз ҷумла, агар Наршахӣ бо овардани ҷанд ҳадису ривояти динӣ дар фазилати Бухоро кифоят кунад, муллифи «Таърихи Систон» аз ибтидо то охири асар аз фазилати Систон ва систонҳо нақл карда, асарро дар ситоиши сарзамин ва мардуми худ таълиф мекунад. Амирону волиёни сулолаҳои ғайрисистонӣ, аз ҷумла, волиёни аббосӣ, тоҳирӣ, сомонӣ, газнавӣ ва салҷуқӣ аз ҷониби муаллиф мавриди интиқод қарор гирифта, ҳамчун душманони мардум ва сарзамини Систон ба қалам дода мешаванд. Ин асар ташаккул ёфтани мафкураи маҳаллӣ ё музофотиро ба намоиш мегузорад. Ахбори «Таърихи Систон» дар бораи ба вуҷуд

³¹ Ибни Асир. Таърихи бузурги ислом ва Эрон. Ҷилди 7. Техрон, 1368

³² Мирхонд, Муҳаммад ибни Ҳовадшоҳи Балҳӣ. Разат ус-сафо. Тахияи Аббоси Зарёб. -Техрон, 1373. – 1362 с.

³³ Наршахӣ А. Таърихи Бухоро. Мураттибон F.Фоибов, К. Олимов ва Н. Амиршоҳӣ. Душанбе, 2014.

³⁴ Таърихи Систон. Душанбе, 2012.

омадани нахустин заминаҳои ривоҷи забон ва шеъри форсии нав аҳамияти муҳим доранд.

«Таърихи Нишопур»-и Ҳокими Нишопурӣ фазои маънавии муҳимтарин шаҳри Ҳурӯсон ва донишмандони онро тасвир кардааст. Ин шаҳр дар тули се қарни аввали густариши Ислом маркази Ҳурӯсон ба шумор мерафт ва ин мақомро то ҳамлаи муғул нигоҳ дошт. Маълумоти асар дар бораи шаклгирӣ ніҳодҳои зиёди омӯзишӣ дар Ҳурӯсон ва маъсусан шаҳри Нишопур аҳамияти калони илмт дорад. Ҳокими Нишопурӣ номи садҳо донишманду адаб ва муассисаҳои фарҳангии минтақаро дар асари худ нишон додааст, ки барои рисолаи мо аҳамияти аввалиндарача дорад.

Гурӯҳи савуми сарчаимаҳо асарҳои ба сулолаҳои алоҳида баҳшидашударо шомил мешавад. Ин навъи таърихнигорӣ аз асри XI маъмул гардида, ҷойгоҳи хосс дорад. Муҳимтарин асар дар ин миён ба қалами **Абулфазли Байҳақӣ** навишта шуда, бо номҳои «**Таърихи Байҳақӣ**» ё «**Таърихи Масъудӣ»-и Байҳақӣ** маъруф аст³⁵. Ҳарчанд ин таърихнома ба салтанати Ғазнавиён баҳшида шудааст, аммо доир ба асрҳои VIII-X низ ҳикояҳои омӯзандаро дарад, ки дар осори дигарон такрор намешаванд. Нахустин бор истифода гаштани истилоҳи тоҷик (тозик) дар ин сарчаашмаи мӯътабари форсӣ аҳамияти онро бештар месозад. Муборизаи Арабу Аҷам дар баъзе қиссаҳои асари Байҳақӣ оварда шудааст. Аз ҷумла, дар қиссаи Афшин ва Будулаф, ки яке намояндаи шуубӣ ва дувумй намояндаи ҳизби арабӣ буд, бори дигар ба умқи ин масъалаи ҳассос пай бурдан мумкин аст. Муаррихи ҳамин дарбор **Абунасри Утбӣ «Таърихи Яминӣ»**-ро ба салтанати Маҳмуди Ғазнавӣ баҳшидааст, ки ахбори он дар ҳусуси солҳои поёни ҳукмронии Сомониён ва вазъи фарҳангии Ҳурӯсону Мовароуннаҳр дар ин давра аҳамияти бағоят калон дорад. Утбӣ ва тарҷумони форсии асар Ҷарғодқонӣ асарро дар рӯҳияи замони Ғазнавиён, ки давраи пирӯзии таассуби маҳзабӣ ва муборизаи беамон бар муқобили истиқлоли сиёсӣ ва фарҳангии музофоти Ҳурӯсону Мовароуннаҳр буд, таълиф кардааст. Нисфи матолиби ин сарчаашмаи муҳим ба замони охири ҳукумати Сомониён ва шаҳсиятҳои сиёсӣ ва фарҳангии он даврон баҳшида шудааст. Мо нашри тоҷикии ин асарро, ки дар шаҳри Ҳуҷанд ба табъ расидааст, истифода кардем³⁶.

Гурӯҳи ҷоруми сарчаимаҳо осори муҳталифи таърихӣ, ҷуғрофӣ ва адабиро шомил аст, ки асарҳои «**ал-Фехрист»-и Ибни Надим, «Осору-л-боқия»-и Абӯрайҳони Берунӣ, «**Тарҷумаи Таърихи Яминӣ»-и Ҷарғодқонӣ, «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «**Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л ақолим»-и Муҳаммади Мақдисӣ, «**Масолик ва-л мамолик»-и Ибни Ҳурдодбех, «Худуду-л-олам»**, девони шоирону нависандагони форсу тоҷики асрҳои X-XIV аз ҷумлаи онҳо мебошад.******

³⁵ Байҳақӣ, Ҳоҷа Абулфазл ибни Ҳусайн. Таърихи Байҳақӣ. Тахиягари матн, муаллифи муқаддима ва феҳристҳо С. Муллоҷон. –Душанбе, 2014.

³⁶ Ҷурғодқонӣ Абушараф Носеҳ ибни Зафар. Тарҷумаи Таърихи Яминӣ. Муқаддима, таҳия, таҳсия, таълиқот, луғот ва феҳристи Н.И. Фиёсов. Ҳуҷанд, Нашриёти Ношир, 2013.

Маълумоти Ибни Надим дар бораи донишмандони дину мазҳабҳои гунонгун, ки дар Ҳурисону Мовароуннаҳр зиста, эҷод кардаанд барои муайян кардани фазои фарҳангӣ ва ҷаҳонбинии ин давра аҳамияти бағоят бузург дорад. Абурайҳони Берунӣ дар ҳусуси дину ойин, тақвим. Ҷашну маросимҳои тоисломии аҷдоди тоҷикон (суғдиён, хоразмиён) низ дар ин асар баён гардидаанд, ки барои рисолаи мо аҳамияти хосс дорад. Дар асари Ҳоча Низомулмулки Тусӣ дар бораи ҷунбишу ҳаракатҳои озодихоҳӣ маълумот дода мешавад. Аз мутолиаи ин асар маводи фаровон дар бораи муносибатҳои ҷамъиятӣ дар замони Аббосиён, Саффориён ва Сомониён низ гирифтан мумкин аст.

Ахбори ҷуғрофинависони асри X, пур аст аз ахборе, ки роҷеъ ба ҷигунағии иқлими ва обу ҳавои музофоти Ҳурисону Мовароуннаҳр, ки дар ташаккули аҳлоқ ва руҳиёти мардум таъсиргузор аст. Дар ин асарҳо инҷунин дар ҳусуси паҳн шудани ислом дар минтақаҳои гуногун, вучуди масҷиду мадраса, ҷойгиршавии марказҳои маданиӣ, ҷойҳои зиёратӣ ва дигар ҷанбаҳои ҳаёти фарҳангӣ маълумот гирифтан мумкин аст. Аз ҷумла, Ибни Ҳурдодбех бештар дар бораи ҷойгиршавии аҳолӣ дар шаҳру рустоҳои Ҳурисону Мовароуннаҳр маълумот дода, Мақдисӣ дар ҳусуси ихтилофу қашмақашиҳои мазҳабӣ ҳабар медиҳад. Дар нахустин китоби ҷуғрофии аҷдоди мо бо забони форсӣ «Ҳудуду-л-олам» низ баъзе вижагиҳои забонӣ ва фарҳангии музофоти Ҳурисону Мовароуннаҳр зикр карда мешавад.

Бештари сарчашмаҳои таъриҳӣ дар замони асримиёнагӣ навишта шудаанд ва табиист, ки дар баёни воқеяят озодии ҷандон надоштанд. Гузашта аз ин, бештари ин осор бо дастури амирону вазирон ва дигар арбоби давлатӣ навишта шудаанд. Аз ин рӯ, ҳангоми навиштани рисолаи мазкур аз нигоҳи интиқодӣ ба ахбори ин осор назар карда шуд. Сарчашмаҳои мавриди истифода мо дар замону макони гуногун бо забонҳои арабиву форсӣ таълиф шуда, маълумоти он бо якдигар қиёс шуда, ахбори он бар мизони ақл санцида шудааст.

Навғониҳои таҳқиқот аз ин иборат аст:

- таърихи тавлид ва ташаккули фарҳанги навини тоҷик дар асрҳои IX-X нахустин бор дар қолиби як рисола баррасӣ мегардад;
- таҳқиқот бар пояи сарчашмаву осори оҳирини илмӣ навишта шудааст;
- дар ҳусуси истифодаи одату суннатҳои идории мардуми эронинажод аз ҷониби хилофати Араб пажӯҳиш бурда мешавад;
- таърихи шаклгирии наҳзати шуубия ва нақши он дар бедории аҳолии Ҳурисону Мовароуннаҳр омӯхта мешавад;
- омӯзиши таърихи шаклгирии мазҳаби ҳанафия ва ҷойгоҳи он дар минтақаи Ҳурисону Мовароуннаҳр ба роҳ монда шудааст;
- нахустин бор дар бораи нақши хонадонҳои тоҷик дар идораи хилофат ва шаклгирии фарҳанги мардум навишта шудааст;
- бори нахуст дар ҳусуси ривоҷи илму фарҳанг дар замони аморати Тоҳириён маълумот дода мешавад;

- саҳми Саффориён дар бедории мардум ва равнақи забону адаби тоҷикӣ пажӯшиш карда мешавад;
- нақши Сомониён дар болоравии фарҳанги тоҷик ва таъсири он барои минтақа омӯхта шудааст.

Ба ҳимоя нукоти зерин пешниҳод мегарданд:

- Маҳдудиятҳое ки арабҳо нисбат ба ҳалқҳои тобеъ, аз ҷумла маволӣ ҷорӣ карданд, нишонгари он аст, ки арабҳо аз камтарин эътиrozи аҳолӣ метарсиданд ва тамоми ҷораҳоро мединанд, ки аҳолиро дар итоати бечуну ҷаро нигоҳ доранд. Вале тавре раванди минбаъдаи ҳодисаҳо нишон дод, маволӣ дар муқобили сиёsatҳои ноадолатонаи хилофати араб вокуниши нишон дода, ҳаракати фаъоли сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангиро пеша карданд, ки он дар қиёму шӯришҳо ва ҷунбишҳои гуногун намудор мегашт;
- Ҳамкории Аббосиён бо тоҷикон, ки бештар хурросониён буданд, дар ташаккули хилофати Аббосиён ва рушди илму фарҳанги ягонаи исломӣ нақши ҳалқунанда бозид. Бештари олимони ҷаҳони араб низ ин воқеиятро эътироф карда, давраи даҳолати тоҷикон дар корҳои хилофатро замони пурбортарину рангитарини таърихи хилофати Араб медонанд. Заминае, ки дар давраи беш аз ҳаштодсолаи нуғузи тоҷикону эрониён гузошта шуд, садсолаҳо идома пайдо кард;
- Ҷунбиши шуубия вокуниши фаъолу созандай мардуми Ҳурросону Мовароуннаҳр дар муқобили сиёsatҳои нажодпарастонаи ҳокимони араб буда, дар ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии тамоми қаламрави хилофат буда, нақши босазое дар шуури ҷамъиятии тоҷикон гузоштааст;
- Дар миёнаи асри VIII бо такя асосҳои шариати ислом, урғу одати мардумони бүмӣ ва мероси азими фарҳангӣ, ки дар оғаридани он аҷдодони тоҷик низ саҳми муносиб доранд, мактаби фикҳии бузургтарин ҷеҳраи тамаддуни исломии тоҷикон – Абӯҳанифа арзи ҳастӣ кард. Ҳарчанд дар атрофи Абӯҳанифа шогирдони ўз ҳамаи гӯшаву канори хилофат ҷамъ омада буданд, вале бештарини пайравони ўз дар Ирок, Эрон, Ҳурросон ва Мовароуннаҳр паҳн гардид;
- Иштироки васеъи мардуми тоҷик дар қиёми муваффақиятомези зидди Умавиён сабаби ба корҳои идорӣ ҷалб шудани намояндагони алоҳида ҳонадонҳои тоҷик гардид. Бармакиён ба далели соҳибнуғуз будани ин ҳонадон пеш аз истилои араб аз тарафи ҳукumatдорони хилофат ба ислом тарғиб гардида, пас аз мусулмон шудан ба корҳои идорӣ ҷалб мегардад. Бармакиён дар таърихи ҳалқи тоҷик бузург буда, муҳимтарини он ҷалб кардани тоҷикон дар умури идорӣ ва лашкардории хилофат мебошад. Ҳамчунон нақши ин сулола дар эҳёи суннатҳои миллӣ ва равнақи илму маърифат низ бағоят бузург аст. Пойдевори истиқлоли сарзамини тоҷикон аз зулми арабҳо тавассути ҳонадонҳои мұтабари тоҷик гузошта шуд, ки яке аз онҳо Бармакиён ба шумор мераванд.
- Замони аморати Тоҳириён бар Ҳурросон ва тобеияти шаҳру музофоти Мовароуннаҳр аз ҳокимијати ин ҳонадон давраи нисбатан ороми сиёсӣ буда, ҳамзамон бо коҳиши қудрати хилофат ба шумор меравад. Ин фазои муносиб

ва сиёсатҳои дурусти хонаводаи Тоҳириён, имкон дод, ки пояҳои рушди илму дониш гузашта шавад. Дар дастраси умум қарор гирифтани ҳаққи хатту савод имкон фароҳам овард, ки сатҳи саводнокӣ дар тамоми Ҳурисону Мовароуннаҳр баланд гардида, дар ҳамин давра марказҳои фарогирии дониш аз масҷиду бозору работ ва дигар муассисаҳо ба мадрасаҳои оянда интиқол ёбад;

- Саффориён ки дар таъриҳ ҳамчун сулолаи саркашу бебок шинохта шуда, дар зинда нигоҳ доштани забону фарҳанги тоҷик қотеъона амал карда, заминаи ривоҷи забону фарҳанги миллиро гузаштанд;

- Сомониён дар пуштибонӣ аз забони миллӣ, фарҳанги тоисломӣ ва густариши забони форсии тоҷикӣ рамзи баҳои ҳудро медианд. Пуштибонӣ аз дину мазҳаби расмии хилофати аббосӣ (ислом ва мазҳаби суннат) барои Сомониён фурсати дигар буд барои таҳқими қудрат ва пайдо кардани маҳбубият дар миёни мардум. Муҳимтарин дастоварди аҳди Сомониён ин буд, ки суннату ойин ва русуми идорӣ ва низомии тарҳрезикардаи онҳо садсолаҳои дигар пойбарҷо монд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Диссертатсияи мазкур аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дошта, маводи дар он истифодашуда натиҷаи таҳқиқу баррасиҳои муаллиф дар давоми 7 соли охир мебошад. Маводи рисола метавонад ҳангоми таълифи осори таҳқиқӣ роҷеъ ба таърихи ҳалқи тоҷик ва китобҳои дарсӣ истифода гардад. Аз рӯи маводи рисола ва натиҷаҳои ба даст омада метавон дар ихтиносҳои таъриҳ, филология ва фарҳангшиносӣ барои тартиб додани курсҳои таҳассусӣ истифода кард.

Саҳми шахсии довталаби дарёфти дараҷаи илмӣ дар омӯзиши сарчашмаҳои таъриҳӣ, коркарди илмӣ ва таҳлили маводи нав ва асарҳои зиёди илмӣ, ки роҷеъ ба таърихи фарҳанги ҳалқи тоҷик дар таърихнегории ватаний ва хориҷӣ рӯйи кор омадаанд, инчунин дар муайян кардани ташаккулёбии арзишҳои миллӣ дар аҳди давлатҳои тоҷикии Тоҳириён, Саффориён ва Сомониён зохир мегардад.

Таъийид (апробатсия)-и диссертатсия. Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи Таърихи Ватании Доғоншгоҳи омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ ва ҷаласаи илмии шуъбаи таърихи қадим, асрҳои миёна ва нави Институти таъриҳ, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши АМИТ баррасӣ шуда, ба ҳимоя тавсия гардид.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия дар ҳаҷми 160 саҳифаи матни компьютерӣ таълиф гардида, аз муқаддима, се боб, ҳафт зербоб, ҳулоса, тавсияҳо ва феҳристи манбаъҳо ва адабиёти истифодашуда (бо 141 номгӯй) таркиб ёфтааст.

МУНДАРИҶАИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Фасли аввали рисола «**Заминаҳои ташаккулёбии фарҳанги тоҷик**» ном дошта, аз се зерфасл иборат аст.

Зерфасли якум «**Заминаҳои иҷтимоии ташаккули фарҳанги навини аҷдоди тоҷик**» ном дорад. Тоҷикон аз ҳалқҳои қадимтарини Шарқ ба шумор рафта, тамаддуни онҳо ба нахустин китоби башарият – Авесто мерасад. Силсилаи давлатдориву фарҳангсозии аҷдодони мо дар давраҳои гуногуни таъриҳӣ бо вуҷуди зарбаҳое, ки аз тарафи истилогарон ба он ворид мешуд, идома ёфтааст³⁷. Истилои араб таъсири бештар аз истилои юнону мақдуниҳо дар таъриху фарҳанги аҷдоди тоҷикон гузошта, осори он то ҳанӯз дар забон ва ойини мардум барҷой аст. Дар рисолаи қайд карда мешавад, ки сиёсати нажодпарастонаи арабҳо ва таҳқири ҳалқҳои ғайриараб, аз ҷумла тоҷикон аз муҳимтарин омилҳои муборизаи сиёсӣ ва фарҳангии ниёғони тоҷикон дар баробари бартариҷуиву зӯргуии арабҳо буд. Бо баҳонаи ҷорӣ кардани дини ислом амволи мардуми таҳҷоӣ дар Хурросону Мовароуннаҳр ғорат карда мешуд.

Шиорҳои дини ислом дар самти озодӣ ва баробарӣ миёни тамоми ҳалқу миллатҳо, ки то имрӯз таблиғ мегардад, дар асри забткориҳои арабҳо риоя намегашт. Агар то забти арабҳо мардуми Хурросон зери зулми шоҳаншоҳии Сосониён ва ҳокимони маҳаллӣ қарор дошта бошанд, пас аз истилои арабҳо вазъияти онҳо беҳтар нагашта, илова бар тамоми уҳдадориҳои молӣ, ки қишоварзону ҳунармандон доштанд, вазъи иҷтимоии онҳо як зинаи дигар поинтар рафт. Номи таҳқиромези маволӣ ба ҳамаи ҳалқҳои ғайриараб, аз ҷумла аҷдодони ҳалқи тоҷик, гузошта шуд, ки барои раҳӣ аз он мардум салсолаҳо талош варзиданд. Чунин номгузорӣ ва рафтори иҷтимоӣ нишонгари сатҳи тараққиёти ҷомеа ва мағкураи арабҳо буд, ки асоси ҷамъияти онҳо бар пояи қабила устувор буд. Маҳдудиятҳои арабҳо нисбат ба ҳалқҳои тобеъ, аз ҷумла маволӣ ҷорӣ карданд, нишонгари он аст, ки арабҳо аз камтарин эътиrozи аҳолӣ метарсиданд ва тамоми ҷораҳоро медиданд, ки аҳолиро дар итоати бечуну ҷаро нигоҳ доранд.

Ҳамин тавр, аҳолии бумии Хурросону Мовароуннаҳр дар як қатор шӯришу ошӯбҳои зиддиарабӣ ҳамроҳ гашта, эътиrozи худро ба ҳокимони араб мерасониданд³⁸. Ҳарчанд тамоми шӯришҳо бо бераҳмии зиёд пахш карда шуданд, вале дар ниҳоят заминаҳои ташаккули давлатдории мардуми бумӣ ва фарҳанги онро фароҳам оварданд.

Дар зерфасли дувуми фасли якум «**Истифода шудани фарҳангиидорӣ ва ҳочагидории мардуми эронинажод аз ҷониби арабҳо**» дар ҳусуси нақши таъсиргузори анъанаҳои ҳазорсолаи аҷдоди тоҷик дар замони ҳукумати хилофати араб маълумот медиҳад. Дар рисола қайд шудааст, ки арабҳо то зуҳури ислом ва ташкили давлати феодалии араб бо номи Ҳилофат давлати муктадиру тавоно надоштанд. Муҳочирати арабҳо ба сарзамини Хурросону Мовароуннаҳр дар паҳншавии дини ислом миёни аҳолии маҳаллӣ нақши ҳалқунанда бозид. Дар 50 соли аввали ҳилофат коргузорони тамоми

³⁷ Негматов Н.Н. Таджикский феномен: история и теория. С. 34-38.

³⁸ Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане в VIII-начале IXв. С. 17-22.

минтақаҳо аз ҳисоби мардуми маҳаллӣ буданд. Дар ҳудуди Ироқ, Эрон ва Осиёи Миёна форсҳо, сүғдиҳо ва таҳористониҳо ба ин кор машғул мешуданд.

Таъкид мешавад, ки аҳолии маҳаллӣ дар баробари таҷовузи фарҳангии бегона мубориза мебурданд. Вақте Солеҳ ибни Абдураҳмони систонӣ ном шаҳс забони коргузории хилофатро аз забони форсӣ ба арабӣ баргардонд, яке аз ҳамзамонони Солеҳ Мардоншоҳ фарзанди Зодон ўро чунин носазо гуфт: «ҳамчунонки решай забони форсиро буридӣ, Худо наслатро дар ин олам қатъ кунад³⁹». Иштироки фаъолонаи мардуми шаҳрҳои Хурасону Мовароуннаҳр дар ҳаракатҳои ҳалқӣ сабаби шикасти сулолаи арабгарои Умавиён ва ба қудрати сиёсӣ расидани Аббосиён гардид. Дар давраи халифаҳои аббосӣ нафузи хурасониён дар умури давлатдорӣ чунон зиёд шуд, ки чеҳраи маъруфи илму фарҳангӣ араб Ҷоҳизи Басрӣ чунин навишт: давлати Бани Аббос форсии хурасонӣ ва давлати Бани Умайя араби саҳроӣ буд. Бо мақсади наздиктар шудан бо мардуми Хурасон ва дур шудан аз анъанаҳои умавӣ дар Димишқ, ки 90 сол пойтахти хилофат буд, Аббосиён дар ҳудудҳои империяи собиқи Сосониён пойтахти худ Бағдодро соҳтанд. Аббосиён пойтахтро аз Димишқ ба Бағдод қӯчонданд, то ба дӯстону ёрони худ – эрониён (тоҷикон – М.Ш.) наздик бошанд ва сипоҳиёну ҳамкорони наздики худро аз миёни эрониён (тоҷикон) баргузиданд⁴⁰.

Ҳамин тавр, авчи ҳукуматдории Аббосиён ба замони хилофати Ҳорунуррашид ва Маъмун рост меояд. Ба қудрат расидани сулолаи тоҷикии Бармакиён дар аҳди Ҳорунуррашид ва ба қатл расидани намояндагони ин ҳонадон авчи бухрони сиёсӣ ва иҷтимоӣ дар хилофат ба шумор меравад⁴¹. Аммо ин сиёsat низ пеши роҳи қудратёбии сулолаҳои дигар дар замони Маъмунро гирифта натавонист. Иштироки тоҷикон дар корҳои хилофат замони пурбори таърихи хилофати Араб аст.

Фасли дуюми рисола **«Ҳисси шуубия ва намояндагони ашрофи маҳаллӣ дар ташаккулёбии фарҳангӣ давраи нави Хурасону Мовароуннаҳр»** аз се зерфасл таркиб ёфтааст. Дар зерфасли якуми ин фасл **«Шуубия ҳамчун асосгузори идеологияи маҳсуси фарҳангӣ нави мусулмонӣ»** дар боби яке аз муҳимтарин ҷунбишҳои иҷтимоӣ ва фарҳангии хилофати араб – шуубия маълумот дода мешавад. Қайд мегардад, ки қалимаи шууб ҷамъӣ шаъб аст, ки маънои гурӯҳ ё қавму миллат аст, ки шуморааш аз қабилаву тоифа бештар аст. Ин қалима аз як ояти китоби Қуръон (сураи Ҳучурот, ояти 13) гирифта шуда, дар он муъминон сарфи назар аз баромади нажодӣ ва қавмӣ баробар дониста мешаванд. Ҷунбиши шуубия дар се марҳилаи ҳузури худ аз бартар ҳисоб кардани арабҳо бар ғайри арабҳо корро оғоз карда, дар марҳилаи дуюм ақидаи баробарии Арабу Аҷамро талқин менамуд. Дар марҳилаи охир таҳқир ва паст ҳисоб кардани

³⁹ Броун Э. Таърихи адабии Эрон. Ч. 1. -С. 126.

⁴⁰ Зайдон Ч. Таърихи тамаддуни ислом. Ч. 2. - С. 37.

⁴¹ Гурконӣ А. Таърихи Баромака. Техрон, Дунёи китоб, 1362. - С. 123-126.

арабҳо маъмул гашта, дар осори зиёди намояндагони ҳаракати шуубӣ дар нисбати арабҳо суханони истеҳзоомез гуфта мешавад⁴².

Дар ин зерфасл чехраҳои асосии ҳаракати шуубия, аз ҷумла Исмоил ибни Ясори Насой, Ҳураймии Самарқандӣ, Башор ибни Бурди Тахористонӣ, Абон ибни Абдулҳамиди Лоҳақӣ, Абумуҳаммад Абдуллоҳ ибни Муқаффаъ ва дигарон мебошанд. Исмоил Ясори Насой дар шеъре арабҳоро чунин мазаммат меқунад: «Агар ҳам аз гузаштагони мо (маволӣ) ва шумо (арабҳо) дар рӯзгорҳои пеш бехабарӣ, бипурс то бидонӣ мову шумо чигуна будаем? Мо духтарони худро тарбият мекардем ва шумо духтарони худро зинда ба гӯр мекардед⁴³». Хидмати арзишманди шуубиён тарҷума ва нашри осори тоисломии аҷдоди тоҷик ба шумор меояд. Ибни Муқаффаъ, ки барои доштани назарияҳои зиддиарабӣ саранҷом ба қатл расид, вале мероси бузурги ў дар таърих ҷовидон боқӣ мондааст. Аз ҷумлаи ин осор «Ойинномак», «Худойномак», «Саргузашти Маздак», «Точномак», «Дар сирати Анушервон», «Калила ва Димна», «Номаи Ҳирбад ба Ардашери Бобакон» ба шумор мераванд.

Дар ҳуносай зерфасл таъкид шудааст, ки ҷунбиши шуубия вокуниши фаъолу созандай мардуми Ҳурросону Мовароуннаҳр дар муқобили сиёsatҳои нажодпарастонаи ҳокимони араб буда, дар ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии тамоми қаламрави хилофат буда, нақши босазое дар шуури ҷамъиятии тоҷикон гузоштааст

Дар зерфасли дуюм **«Пайдоиш ва инкишофи суннатҳои мазҳабии тоҷик дар қонунгузории ислом»** дар ҳусуси таърихи зуҳури мазҳабҳои исломӣ ва нақши тоҷикон дар ин раванд маълумот додааст. Дар шароити муборизаи се ақидаи суннӣ, шиа ва хориҷия, ки замони ошубу фитнаҳои дохилӣ, ки саросари хилофатро фаро гирифт, раванди шаклгирии мазҳабҳои исломӣ ҷараён меёбад. Яке аз ҳаракатҳои, ки дар таърихи ислом ва шаклгирии мазҳабҳои нахустин нақши хеле қалон бозид, мурциа номида мешавад. Мурциа аз қалимаи ирҷоъ гирифта шуда, маънои он ба таъхир афтодан аст. Мурциа дар боварҳои эътиқодии худ барои амал накардан ба дастурҳои исломӣ ягон нафар мусулмонро ба қуфр гунаҳкор намекарданд. Шаҳристонӣ дар асари маъруфи худ «ал-Миллал ва-н-ниҳал» мурциаи нахустинро ба чаҳор тоифа тақсим кардааст, ки онҳо мурциаи ҳаворич, мурциаи қадария, мурциаи ҷабрия ва мурциаи холиса буданд⁴⁴.

Дар зерфасли мазкур инчунин хотирнишон мешавад, ки дар ҷунни фазои ноором, ки баҳс дар атрофи ақида ва амал ҷараён дошт, яке аз чехраҳои барҷастаи фиқҳи исломӣ Абӯҳанифа Нуъмон ибни Собит зуҳур

⁴² Бекзода К. Таърихи равшанфирӣ аз даврони Ҷамшед то замони Фирдавсӣ. Нақши шуубия дар таърихи ҳудшиносии ҳалқи тоҷик. Душанбе, 2012. - С. 123-149.

⁴³ Зайдон Ҷ. Таърихи тамаддуни ислом. С. 189.

⁴⁴ Шаҳристонӣ. ал-Миллал ва-н-ниҳал. Ҷилди 1. Техрон, 1368. –С. 234.

кард. Исломшиносон вайро ба гурӯҳи тарафдорони ҳаракати мурчия дохил намудаанд⁴⁵. Ба ҳамин хотир, бештари донишшомӯзоне ки аз шаҳру деҳоти Хурросону Мовароуннаҳр ба Бағдод меомаданд, назди Абуҳанифа рафта, ўро устоди хеш интихоб мекарданд. Дар мактаби фикҳии тоҷикон, ки намояндааш Абуҳанифа аст, қиёс ҷойгоҳи маҳсус дошта, пайравони мактаби Абуҳанифаро аҳли қиёс ҳам меноманд. Мактаби фикҳии донишмандони тоҷик, аз қабили Абуҳанифа дар баробари ҷавобгӯ будан бо тақозои ҷомеаи исломӣ, ба ниёзҳои мардуми маҳаллӣ, аз ҷумла тоҷикон низ созгор буд. Яке аз бартарихои дигари мактаби фикҳии тоҷик дар масъалаи эҳтиром гузоштан ба урфи маҳаллӣ ё одатҳову анъанаҳои миллӣ зоҳир мегардад⁴⁶. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳои мұйтабар Абуҳанифа бо шогирдонаш беш аз 83 ҳазор масъалаи фикҳиро баррасӣ ва фатво содир карданд. Дар ин фатвоҳо бештари мавзӯҳои муҳими ҷомеа инъикос ёфта буданд. Аз ҷумла, масъалаҳои ҳонавода, ҳуқуқҳои марбут ба ҷомеа, ҳуқуқи ҷиной, мерос, масъалаҳои ибодат ва ғайра дар ин маҷмуъаи қонунҳо дарҷ ёфта буд.

Ҳамин тавр, дар миёнаи асри VIII бо такя бар Қуръон, суннат, урфу одат ва мероси азими фарҳангӣ, ки дар оғаридани он аҷдодони тоҷик низ саҳми муносиб доранд, мактаби фикҳии бузургтарин чехраи тамаддуни исломии тоҷикон – Абуҳанифа арзи ҳастӣ кард. Таълимоти ў дар замони ҳаёташ асосан дар Ироқ, Эрон ва Хурросону Мовароуннаҳр паҳн гардид. Минбаъд аз ин сарзамиනҳо ба Осиёи Ҳурд, Ҳиндустон ва Осиёи Ҷанубу Шарқӣ паҳн шуд. Ин мактаби таҳаммулгаро дар сарнавишти ҳалқи тоҷик нақши муҳим бозидааст.

Зерфасли сеюми фасли дуюм «**Нақши намояндагони ҳонадони тоҷик дар корҳои идорақунӣ ва тақвияти анъанаҳо дар фарҳангти хилофат**» ба мавзӯи хеле муҳим - нақши аҷдоди тоҷик дар корҳои идории хилофат баҳшида шудааст. Таъкид мешавад, ки аз нахустин рӯзҳое ки арабҳо соҳиби давлат шуданд, ниёзмандӣ ба корҳои идорӣ ва маъмурӣ сабабгори робитаи онҳо бо ғайриарабҳо, аз ҷумла мардуми тоҷик гардид. Зоро таҷрибаи давлатдорӣ ва донишу малакаи онҳо барои арабҳо ба кор меомад. Даҳолати комили мардуми эронинажод, ҳусусан хурросониҳо ба корҳои давлатдорӣ пас аз рӯи кор омадани Аббосиён оғоз гардид. Донишманди маъруф Суютӣ менависад, ки «Мансури аббосӣ нахустин касе буд, ки маволиро ба кор гумошт ва бар араб муқаддам дошт ва баъд аз ў низ истиҳдоми маволӣ фузунтар шуд, то он ки раёсату фармондехӣ ва иморати араб аз миён рафт⁴⁷». Бо машварату роҳнамоии ашрофи тоҷик соли 762 ҳалифа Мансур ба қароре омад, ки дар наздикии пойтаҳти қадимаи Сосониён шаҳри Тайсафун

⁴⁵ Модлунг В. Фирқаҳои исломӣ. –С. 42.

⁴⁶ Эпоха Имама А'зама и ее значение в истории культуры народов Центральной Азии и Ближнего Востока. –С.448-457

⁴⁷ Суютӣ. Таърихи хулафо. –С. 105. Накл аз Зайдон Ҷ. Таърихи тамаддуни ислом. –С. 245.

(Ктесифон), ки пас аз ҳамлаи арабҳо номи Мадоинро ба худ гирифт, пойтахти нави хилофат – шаҳри Бағдодро асос гузорад.

Дар радифи номи Аббосиён сарчашмаҳои арабиву форсӣ ва муаррихони баъдӣ ҳамеша номи сулолаи Бармакиёнро низ ёдовар шудаанд. Ба эътирофи бештари донишмандон саҳми ин сулолаи тоҷикӣ дар истеҳқому равнақи давлати аббосӣ ниҳоят бузург аст. Бармакиён ҳанӯз аз замони Умавиён ба корҳои давлатдорӣ ҷалб гардида буданд. Ибни Асир дар асарап навиштааст, ки халифаи нахустини умавӣ Саффоҳ дар соли 133 ҳичрӣ (751) Холидро ба вазифаи раиси девони хироҷ интихоб намуд⁴⁸. Яке аз давраҳои ҳассос дар сарнавишти Бармакиён замонест, ки машҳуртарин намояндаи ин хонадон Фазл амири Хурасон таин карда мешавад. Сабаби чунин иқдоми Ҳорунуррашид он буд, ки ин қисмати муҳими хилофат ноором буда, барои халифа ҳар гоҳ дарди сар эҷод мекард. Табарӣ менависад, ки Фазл «рафтори накӯ дошт ва дар он ҷо масҷидҳову работҳо соҳт ва ба ғазои Мовароуннаҳр рафт, ки Хорохура шоҳи Ашрусан, ки аз итоат бирафта буд, ба сӯи вай омад⁴⁹».

Қайд кардан ба маврид аст, ки хидмати бузурги Бармакиён барои густариши фарҳанги тоҷикон камтар аз хидмати онҳо барои назму суботи хилофат набуд. Дар айёми хилофати Аббосиён бо талоши Бармакиён ҷашни Наврӯз ошкоро ва бошукуҳи ҳарҷӣ тамомтар ҷашн гирифта мешуд. Саҳми дигари хонадони Бармакиён эҳтирому бузургдошти аҳли илм ва гиромӣ доштани дониш мебошад. Алӣ ибни Ҳайсам, Муҳаммад ибни Ҳазил, Ҳишом ибни Ҳаками Куфӣ, Муътамар ибни Сулаймон ва писараши Бушр, Иброҳим ибни Молик фаъолони маҳфилҳои барпокардаи Бармакиён буданд⁵⁰.

Дар маҷмӯъ, нақши ин сулола дар эҳёи суннатҳои миллӣ ва равнақи илму маърифат низ бағоят бузург аст. Пойдевори истиқтоли сарзамини тоҷикон аз зулми арабҳо тавассути хонадонҳои муътабари тоҷик гузошта шуд, ки яке аз онҳо Бармакиён ба шумор мераванд.

Фасли сеюми рисола «Хотимаёбии ташаккули фарҳанги тоҷик дар аҳди давлатдории тоҷикон» аз се зерфасл иборат мебошад. Дар зерфасли аввал **«Шаклгирии маҳзани фарҳанги тоҷик дар замони сулолаи Тоҳириён»** таъкид мешавад, ки раванди ҷудо шудан аз хилофат пас аз кушта шудани Бармакиён низ бо тарзи дигар идома ёфт. Дар ҷараёни муборизаҳои байнҳудии Аббосиён ва фурӯ нишондани ошубҳои дохилӣ барои тоҷу таҳт хонадонҳои ҷудогонаи тоҷик фаъолона иштирок карда, ба корҳои давлатдорӣ ҷалб мегарданд. Аз ҷумла, Тоҳир ибни Ҳусайн, ки дар ҷонги соли 813 миёни бародарон Амин ва Маъмун нақши қалидӣ бозӣ карда, нахуст раиси шурта ё политсияи Бағдод ва сипас соли 821амири Хурасон

⁴⁸ Ибни Асир. Таърихи бузурги ислом ва Эрон. Ҷилди 7. Техрон, 1368. –С. 234.

⁴⁹ Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Китоби 7. Ҷилдҳои 12-13. –С. 4626

⁵⁰ Буво Л. Бармакиён. Тарҷумаи Абдулҳусайнӣ Майкада. Техрон, 1351. –С. 65-67.

таъйин карда шуд. Ҳамин тавр, заминаи истиқоли Хурросон аз хилофат гузошта шуд.

Таъкид ба ёдоварист, ки ворисони Тоҳир нисбат ба хилофат муросо карда, дар заминаҳои иқтисод ва фарҳанг низ ба дастовардҳои беназир муваффақ гардиданд. Ҳусусан Абдуллоҳи Тоҳир (830-844) Нишопурро пойтахти Тоҳириён ва шаҳри овозадори хилофат гардонд. Садҳо биноҳову марказҳои фарҳангӣ, роҳу пул, корвонсарову работ ва мадрасаву масҷид дар ин шаҳр бунёд карда шуд⁵¹. Зеботарин макони шаҳри Нишопур, ки то сесад соли дигар осоишгоҳи амирону вазирони шаҳр гардид, бо номи Шодёҳ бунёд карда шуд⁵². Дар замони ҳукуматдории Абдуллоҳи Тоҳир шароит фароҳам шуда буд, ки ҳатто фақиртарин афроди чомеа аз ҳисоби даромади ками ҳуд метавонистанд дар мактаб дарс ҳонда, соҳиби фазлу камол шаванд. Бештари муарриҳон муносибати мусолиматомези Тоҳириён нисбат ба ақалиятҳои диниро низ зикр кардаанд. Дар аҳди Тоҳириён чомеаи зардуштиён ба оғариданни китобҳои «Бундаҳиши», «Динкарт» ва осори дигаре дар заминаи эътиқоди динӣ муваффақ гардид⁵³.

Зерфасли дувуми фасли дувум «Саффориён ва ба вучуд омадани заминаҳо барои густариши фарҳангу забони тоҷикӣ»номида шудааст. Қайд карда мешавад, ки нақши бештар дар истиқлол ба даст овардани Хурросонро на Тоҳириён балки Саффориён анҷом доданд. Ҳарчанд давраи ҳукумати Саффориён давраи нисбатан кӯтоҳ буд, бо вучуди он ин сулола дар таърихи ҳалқи тоҷик, ҳусусан ба истиқлол расидани Хурросону Мовароуннаҳр хеле бузург мебошад. Сарчашмаҳо ишора мекунанд, ки Яъқуб ва бародараш Амр таҳсилкарда набуданд. Ҳатто бо забони расмии хилофат – арабӣ гап задан наметавонистанд⁵⁴. Ҳамин сабаб шудааст, ки бисёре аз муарриҳони асрҳои миёна, ки нисбат ба Аббосиён ба дидаи эҳтиром нигоҳ мекунанд, Саффориёнро намояндаи табақаи паст дониста, нисбати онҳо суханҳои носазо мегӯянд. Гардезӣ, Муставфӣ, Мирхонд ва Ҳондамир аз ҷумлаи ҷунин муарриҳонанд. Ягона истисно дар ин замина китоби «Таърихи Систон» мебошад, ки Саффориёнро бо эҳтироми хосса ёдоварӣ мекунад.

Саффориён ба андозаи Бармакиён ва Тоҳириён бо шеъру шоирӣ майл надоштанд, vale ҳидмате дар ҳаққи забону адабиёт кардаанд, ки камтар аз Тоҳириён нест. Аз ҷумлаи ин ҳидматҳо яке он аст, ки вакте шоирони дарбор Яъқуби Лайсро бо забони арабӣ мадҳ карданд, «ӯ олим набуд, дар наёфт⁵⁵». Сипас дар ҷавоби онҳо ҷунин гуфт: «чиро бояд ба забоне, ки ман наёбам, шеър гуфтан». Ин сухани далеронаи Яъқубро нахустин фармон дар ҳусуси ривоҷ додани забони бумиёни минтақа – форсии тоҷикӣ донистан дуруст аст.

⁵¹ Акбарӣ Амир. Таърихи ҳукумати Тоҳириён. Аз оғоз то анҷом. –Машҳад, 1387. С. 323-334.

⁵² Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана. //Соч. Т. VII. –С. 111.

⁵³ Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране в XIII-XIV вв. –С. 37.

⁵⁴ Таърихи Систон. Таҳияи М. Имомов ва А. Абдусаттор. –Душанбе, 2012. –С. 149.

⁵⁵ Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат – ҳастии миллат. –Душанбе, 2017. С. 145.

Ҳамин тавр, дар замони ҳукумати сулолаҳои Тоҳириён Саффориён қадами устувор барои истиқлолияти мулкҳои Ҳурносу Мовароуннаҳр гузошта шуд. Ин истиқлолияти сиёсӣ дар ҷои холӣ пайдо нашуда, натиҷаи талошу муборизаҳои тулонии ҳалқҳои ин сарзамин бар зидди ҳузури аҷнабиён мебошад. Заминаи истиқлоли Ҳурносу Мовароуннаҳр қабл аз ҳама дар эҳсоси ҳудшиносии ҳалқҳои ин минтақа нуҳуфта буд.

Зербоби сеюми фасли сеюм «Рушду нумуи фарҳанги ҳалқи тоҷик дар аҳди Сомониён» номида шудааст. Дар ин қисмат гуфта мешавад, ки ҳарчанд Сомониён баъд аз Тоҳириён Саффориён аморати Ҳурносонро дар ихтиёр доштанд, вале собиқаи ба корҳои идории шаҳру навоҳии Ҳурносу Мовароуннаҳр таъйин гаштани онҳо ба қабл аз Тоҳириён Саффориён мерасад. Зоро фарзандони Асади сомонӣ – Нӯҳ, Илёс, Аҳмад ва Яҳӯ ҳанӯз дар соли 819 дар шаҳрҳои Самарқанд, Ҳирот, Чочу Уструшана ва Фарғона ҳокимияти сиёсиро уҳдадор шуданд. Аммо сиёсатгузории мустақили фарҳангии Сомониён пас аз ҳокими кулли Мовароуннаҳр гаштани ин хонадон дар соли 874 оғоз гардид⁵⁶.

Сиёсати динии Сомониён ба оғарида шудани асаре чун «ас-Саводу-л-аъзам» сабагор шуд. Ин ойинномаи динии аҳди сомонӣ ба аҳолии қишвар дастур медод, ки «ҳеч қасро аз аҳли қиблა коғир маҳонед⁵⁷». Дар рисола қайд шудааст, ки яке аз муҳимтарин омилҳое ки сабабгори оғаридани фарҳанги бузурги миллӣ дар аҳди Сомониён шуд, вахдати қавмӣ дар миёни ҳалқҳои аз нигоҳи наҷоди ягонаи суғдӣ, таҳористонӣ, ҳурносонӣ, фарғонӣ ва ҳоразмӣ мебошад. Дар маҷмӯъ, дар ташаккули ҳалқи тоҷик омилҳои гуногуни таърихӣ – таҳқими муносибатҳои иҷтимоӣ, рушди қишоварзӣ ва соҳторҳои дигари истеҳсолӣ, инкишофи робитаҳои иқтисодию тиҷоратӣ ва фарҳангии минтақаҳои Ҳурносу Мовароуннаҳр нақши муҳим гузоштаанд⁵⁸.

Яке аз бартариҳои ҷиддии Сомониён нисбат ба Тоҳириён он буд, ки Сомониён бовар доштанд, ки бе эҳёи дубораи суннатҳо ва фарҳанги кӯҳани сарзамини Ҳурносу Мовароуннаҳр наметавонанд ба истиқлоли ҳақиқӣ ноил шаванд. Ҳамин сиёsat буд, ки Тафсири бузурги Муҳаммад Ҷарири Табарӣ ва Таърихномаи ў низ аз арабӣ ба тоҷикӣ тарҷума гарданд. Ба миён омадани китоби ҷуғрофии «Ҳудуду-л-олам мина-л-машриқи ила-л-мағриб» бо забони тоҷикӣ дар асри X дар қаламрави давлати Сомониён низ аз сиёсати пуштибонии забон тавассути Сомониён ҳикоят мекунад.

Дар рисола таъқид мешавад, ки сиёсати пуштибонӣ аз илму дониш, ки Сомониён ба роҳ андохтанд, ба музофоти ин қишвар низ таъсири амиқ расонд. Музофоти қишвар, аз ҷумла, Ҳоразм, Ҳатлон, Систон, Гузгонон, Рай, Фарғона ва ғайра низ ба Бухоро пайравӣ карда, муҳити илмию адабии ҳудро назму сомон бахшиданд.

⁵⁶ Саманиды – уникальный исторический феномен в мировой цивилизации. С. 145-159

⁵⁷ Самарқандӣ А. ас-Саводу-л-аъзам. –С. 33.

⁵⁸ Эмомалий Раҳмон. Ҷеҳраҳои мондагор. -С. 207.

Ҳамин тавр, замони хукмронии Сомониён давраи сифатан нав барои таърихи Хурносу Мовароуннаҳр ба ҳисоб рафта, дигаргуниҳои асосӣ дар бахши фарҳангутамаддун сурат пазируфтанд. Рози ҷовидон мондани сулолаи сомонӣ дар таърих роҳбарии ҳадафмандонаи ҷомеа дар самти эҳёи арзишҳои миллӣ ва рафтори гуманистӣ нисбат ба арзишҳои пайравони дину мазҳабҳои гуногун мебошад. Сомониён маҷмӯи дигаргуниҳои фарҳангии замони худро ҳодиву раҳнамо гашта, ҷунин соҳтореро асос гузоштанд, ки он дар тӯли садсолаҳои баъдӣ пойбарҷо монд.

Хулоса

1. Натиҷаҳои асосии илмии диссертатсия

1. Сиёсатгузориҳои нодуруст ва бартариҷӯиҳои фотеҳони араб нисбат ба мардуми бумии Хурносу Мовароуннаҳр яке аз сабабҳо ва минбаъд заминаи ҳезиши мардумӣ ва муқовимати қишири пешрафтаи ҷомеа алайҳи бедоду ситам гардида, омили муҳимми сарҷамъӣ ва муборизаи фарҳангӣ дар минтақа гардид. Ин фарҳанг тамоми паҳлӯҳои рӯзгори мардумро фаро гирифта, муҳимтарин заминаҳои дигаргуниҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва саранҷом истиқтоли сарзамиро фароҳам овард[2-М].

2. Надоштани таҷрибаву суннатҳои бонизоми давлатдорӣ сабаби он шуд, ки арабҳо одатҳои идоракунӣ ва ҳочагидории маҳаллии мардуми Хурносу Мовароуннаҳрро ба таври васеъ истифода кунанд. Дар муборизаҳои сиёсии байни қабилаҳои араб хонадони Аббосиён бо такя бар мардуми Хурносу Мовароуннаҳр ба хилофат расида, нуфузи аҷдоди тоҷикро бештар ва заминаҳои ба қудрат расидани онҳоро фароҳам овард[1-М].

3. Дар бедории фикрӣ ва мубориза мардум алайҳи султаи бегонағон дар қаламрави Хурносу Мовароуннаҳр нақши қалидиро ҷунбиши шуубия бозидааст. Тамоми ҳаракатҳое ки ба муқобили ҳукумати арабҳо равона шуда буданд, аз шуубия илҳом ва маншарь мегирифтанд. Ин таъсир дар адабиёту ҳунар низ хеле назаррас ва созанда буд[2-М].

4. Аҷдоди тоҷикон, аз ҷумла ҷеҳраи барҷастаи сиёсӣ ва динии асли VIII Нуъмон ибни Собит Абӯҳанифа дар ҷаҳони ислом симои маъруфу таъсиргузор буда, ба мактаби ҳукуқие дар ҷаҳони ислом асос гузошт, ки таҳаммулпазирӣ аз муҳимтарин вижагиҳои он ба шумор меравад. Дар ташаккули ин таълимот суннату одатҳои мардуми минтақа таъсири босазо гузоштааст[3-М].

5. Сулолаи Бармакиён дар нимаи дувуми асли VIII ва аввали асли IX аз бонуфузтарин хонадонҳои тоҷикнажод дар қаламрави хилофат ба шумор рафта, дар сиёсати идорӣ ва низомии хилофат ҷойгоҳи баланд доштанд. Дар замони қудрати худ Бармакиён ба умури фарҳангӣ низ рағбат зоҳир карда, пуштибони аҳли илму фарҳанг, ҳусусан намояндагони барҷастаи илму адаби тоҷик будаанд[1-М; 3-М].

6. Хонадони Тоҳириён, хусусан ду намояндаи маъруфи он – Тоҳир ибни Ҳусайн ва Абдуллоҳи Тоҳир дар поягузорӣ, таҳқим ва рушди истиқлоли сиёсии сарзаминҳои Ҳурросону Мовароуннаҳр нақши меҳварӣ гузаштаанд. Агар Тоҳир ибни Ҳусайн истиқлоли сиёсии сарзаминҳои тоҷикнишинро таъмин карда бошад, Абдуллоҳи Тоҳир бо тадбирҳои мардумдӯстонаи худ ба таъмини нисбии адолати иҷтимоӣ ва густариши маориф ва илму фарҳанг сабабгор шуда, истиқлоли минбаъдаи минтақаи Ҳурросону Мовароуннаҳрро муҳайё намуд[1-М; 3-М; 5-М].

7. Саффориён, ки аз табақаи поёни чамъият бархоста буданд, барои қатъ кардани вобастагии Ҳурросону Мовароуннаҳр аз Бағдод ва густариши фарҳангу забони тоҷикӣ хидмати намоён карданд. Яъқуби Лайс нахустин сиёсатмадор буд, ки аз итоати Аббосиён сарпечӣ карда, бо забони ҳалифаҳо суханронӣ кардан ва шеър гуфтанро манъ кард. Ин амалҳои ў сабаби рушду нумуи минбаъдаи забони тоҷикӣ гардид[1-М; 3-М; 5-М].

8. Сомониён, ки фурсати бештаре нисбат ба Тоҳириёну Саффориён дар умури сиёсӣ доштанд, бо пеш гирифтани сиёсати мудоро бо дастгоҳи хилофати Аббосиён дар тамоми самтҳои сиёсат ва фарҳанг муваффақона амал карданд. Сомониён бо пуштибонӣ аз фарҳангии миллий дар қаламрави Ҳурросону Мовароуннаҳр забон, шеъру адаб, илм, мусиқӣ, ҳунар ва дину ойини таҳаммулпазирро густариш доданд. Ин суннат пас аз фурӯпошии қудрати сиёсии Сомониён низ пойбарҷо монд[1-М; 3-М; 4-М; 5-М].

2. Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо

Таҳлили сарчашмаҳои таърихӣ ва адабиёти илмии ватаниву ҳориҷӣ, ки самти таърихи сиёсии Тоҷикистон таълифгардида, моро водор месозад, ки ба хотири рушди илми таърихнигории ватанӣ нуктаҳои зеринро тавсия намоем:

1. Фурсати он фаро расидааст, ки дар бораи истифодаи анъанаҳои идоракунии аҷдоди тоҷик дар ҳукumatҳои асримиёнагӣ тарҳу лоиҳаҳои бузург тарҳрезӣ гашта, ин мавзӯъ ҳадафмандона таҳқиқу баррасӣ карда шавад, то нақш ва саҳми воқеии тоҷикон дар таърихи соҳтори идории миллиали ҷаҳон муайян карда шавад. Гузаронидани семинару конференсияҳои байналмиллалӣ ва нашри силсилаосор роҷеъ ба ин мавзӯъ имкон медиҳад то саҳифаҳои номуайяни таърихи ҳалқи тоҷик равшан карда шаванд.

2. Тавсия мешавад, ки тамоми осори сиёсатмадорон, шоиру нависандагон ва донишмандони шуубии тоҷик аз забони арабӣ тарҷума ва нашр карда, дар ин замона таҳқиқоти васеъ гуаронда шавад, то дар шароити кунунии афзудани тамоюлҳои бегонапарастӣ ва ғарқ шудани баъзе аз ҷавонони тоҷик дар гирдоби андешаҳои ҳатарзо ҷилавгирий карда шавад.

3. Омӯхтани таърих ва заминаҳои ташаккули ойину суннатҳои мазҳабии тоҷикон дар замони хилофати араб, истифодаи урғу одатҳои мардуми бумӣ дар қонунгузории исломӣ, нақши мероси ақидатӣ ва

фараҳангии ниёғони тоҷик дар таҳқими ҳамзистии осоиштаи мардумон ва нақши он дар тадвини қонунгузориичаҳони ислом имкон медиҳад, дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон ваҳдату субот ва мусолиҳа ниҳодина гардад.

4. Таҳқиқи сарнавишти гуногуни ду силсилаи тоҷикии Тоҳириён ва Саффориён, ки ҳар қадом роҳи худро паймуда, баҳри бунёди давлатдории мустақили миллӣ талош карданд аҳамияти бузурги илмӣ ва тарбиявӣ дорад. Дар ҳамин росто, тавсия мешавад, ки симои ду нафар аз шахсиятҳои сиёсӣ ва фарҳангии ин хонадонҳо –дӯст доштани забони модарӣ аз ҷониби Яъқуби Лайс ва сиёсати маорифпарваронаи Абдуллоҳи Тоҳир фароҳтар таҳқиқ гашта, барои муаррифии ин шахсиятҳо икдомӣчиддӣ карда шавад.

5. Ба роҳ мондани омӯзишу таҳқиқи густурдаи мероси замони Сомониён, ҳусусан нақши ин хонавода дар эҳёи забону фарҳанг, гиромидошти ойинҳои миллӣ, сиёсати давлатдории миллӣ, рӯхияи ҳамзистии мусолиматомез миёни пайравони дину ойинҳои гуногун аз вазифаҳои таъхирнапазир мебошад. Бо ин мақсад, таъсиси марказҳои омӯзиши таъриху тамаддуни аҳди Сомониён дар донишгоҳҳо ва ниҳодҳои илмӣ-пажӯҳишии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва муаррифии ин фарҳанг дар сатҳи байналмиллалӣ имкон медиҳад, ки ифтиҳори миллӣ дар ҷомеа бештар гардида, барои бунёди давлати дунявӣ ва ҳифзи арзишҳои миллӣ пуштвонаи амиқ ва заминаи мусоид фароҳам оварда шавад.

Муқаррароти асосӣ ва хулосаҳои диссертатсия дар интишороти зерини муаллиф таҷассум ёфтаанд:

Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандай КОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба табъ расидаанд:

[1-М].Шарифова М. Мероси фарҳангии тоҷикон то ҳучуми арабҳо / Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - 2013. - № 3. –С. 25-30.

[2-М].Шарифова М., Муллоҷонов С. Ҷунбиши шуубия ва ҳудшиносии миллии тоҷикон дар асрҳои миёна // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - 2017. - № 3/7. –С. 6-11.

[3-М].Шарифова М. Табақаи маволӣ ва ҷойгоҳи он дар асрҳои VIII-IX /// Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - 2018. - № 4. –С. 29-34.

Мақолаҳое, ки дар дигар нашрияҳо ба чоп расидаанд:

[4-М]. Шарифова М.Работҳои Мовароунахр дар замони Сомониён/Маҷмӯаи мақолаҳои конференсияи илмии устодони ДОТ дар ноҳияи Рашт. - 2016. - №06. –С.47-51.

[5-М]. Шарифова М.Ташаккули суннатҳои мазҳабии тоҷикон ва нақши он дар қонунгузории ислом // Паёми Доғишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. – 2020. - №3. –С.200-214.

**ТАДЖИКСКИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ
САДРИДДИНА АЙНИ**

УДК 008 (575,3) (09)

На правах рукописи

ШАРИФОВА МАКНУНА КАРЧИБЕКОВНА

**ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ТАДЖИКСКОЙ КУЛЬТУРЫ
В IX –X ВВ.**

**Автореферат
диссертации на соискание ученой степени**

**кандидата исторических наук по специальности 07.00.02. –
Отечественная история (история таджикского народа)**

ДУШАНБЕ – 2020

Работа выполнена на кафедре истории таджикского народа Таджикского педагогического университета им. С. Айни

Научный руководитель: **Муллоджонов Сайфулло Кучакович** - доктор исторических наук, профессор кафедры древнего мира, средних веков и археологии Таджикского национального университета

Официальные оппоненты:	Давлатов Муллошох - доктор исторических наук, профессор кафедры социально-гуманитарных дисциплин Горно-металлургического института Таджикистана Хусейнов Фаррух - кандидат исторических наук, доцент кафедры всеобщей истории Худжанского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова
-----------------------------------	---

Ведущая организация:	Таджикский государственный институт культуры и искусств им. М.Турсунзаде
---------------------------------	---

Защита состоится 18 марта 2021 года в 13.30 часов на заседании диссертационного совета 6Д.КОА-005 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора философии (PhD), доктора по специальности при Институте истории, археологии и этнографии им. Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана, по адресу: 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33.

С диссертацией можно ознакомиться в Центральной научной библиотеке имени Индиры Ганди Национальной академии наук Таджикистана (734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33) и на официальном сайте Института истории, археологии и этнографии им. А.Дониша Национальной академии наук Таджикистана (www.institute-history.tj)

Автореферат разослан «___» _____ 2020 года.

**Ученый секретарь
Диссертационного совета,
доктор исторических наук**

Ходжаева Н.Дж.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы: Культура, являясь важной составной частью человеческой деятельности, формировалась на протяжении многих веков. Известный английский культуролог Эдвард Тейлор определяет культуру, как сложный комплекс, слагающийся из знаний, верований, искусства, нравственности, законов, обычаяев и некоторых других способностей и привычек, усвоенных человеком как членом общества⁵⁹. В истории таджикского народа его культура, после арабского нашествия и распространения ислама, занимает особое место. В этот период, то есть в VIII-X вв., культура таджиков рассматривается как результат продолжительного синтеза традиций, обычаяев, языка, обрядов и духовности народа – завоевателя (арабов) и местного населения (согдийцев, тохаров, ферганцев, хорасанцев). Следует отметить, что культура таджикского народа в рассматриваемый период сформировалась в результате непрерывных нападок завоевателей в период насаждения арабо-исламской культуры и сопротивления местного населения, которое хотело сохранить свою религию и традиции. Тогда основу влияния и культурных преобразований составляли религия и язык. В целях распространения своего влияния арабы использовали одновременно политические, экономические и культурные факторы. Внедрение исламской религии и арабского языка служили для завоевателей гарантами сохранения власти. В результате «арабизации» и влияния арабо-исламской культуры, в период с VIII по X вв., произошли серьезные изменения в египетском, сирийском и североафриканском менталитете. Подобная опасность грозила Ирану и Средней Азии.

Согласно сведениям исторических источников, составленных в этот период, в Мавераннахре и Хорасане происходила острая борьба двух культур

⁵⁹ Tylor E.B. Anthropology. London, 1881. P. 54, 123.

– городской культуры оседлых народов и кочевой культуры завоевателей. Таким образом, с принятием новой религии и связанной с ней обрядовой практики, предки таджиков вступили в новый этап своей истории. Но проведенные преобразования не изменили менталитета и мировоззрения местного населения. Произошел синтез двух культур. Изучение и исследование данного явления имеет важное научное и практическое значение. Последнее тысячелетие таджики исповедуют эту религию, которая стала составной частью его менталитета. Поэтому нет ничего удивительного в том, что сегодня жизнь таджиков переплетена с этой культурой. Исследование этого явления позволит изучить один из важнейших периодов истории таджикского народа и те культурные исламские ценности, которые были внесены в его повседневную жизнь. Оно также даст возможность показать миролюбивую основу идей ислама, что особенно важно в наше время, так как в нынешних условиях, такая опасность, как религиозный экстремизм, угрожает не только Центральной Азии, но и всему мировому сообществу.

Заинтересованные группы и государства, которые поддерживают религиозных экстремистов, пропагандируют идеи, согласно которым цивилизация и развитие таджикского общества стали возможными только благодаря исламу, а до его распространения таджики жили в «дикости» и «заблуждении». Доисламская цивилизация народов Ирана и Центральной Азии, вслед за официальной исламской идеологией, объявляется периодом «дикости». Таким образом, доисламские достижения таджикского народа в сфере культуры попросту игнорируются. Изучение этой важной темы позволяет определить основные периоды формирования таджикского народа и его роль в исламской культуре и цивилизации в VIII-X вв. В современном мировом сообществе в центральноазиатском регионе, в том числе, в Таджикистане, наблюдаются попытки абсолютизации религии, и все культурные достижения общества относятся к исламской религии. Исследование этой темы позволяет отразить не только исторические реалии, но и с повышением уровня осведомленности, исторического и культурного мировоззрения бороться со всеми антинаучными явлениями, а также одновременно пропагандировать идеи светского мировоззрения.

В то же время, изучение данной проблемы позволяет независимому Таджикистану на основе научных выводов создать необходимые условия для создания цивилизованного, светского и демократического общества. Малоизученность данной темы еще один критерий, который актуализирует данную проблему. Если в дореволюционной таджикской историографии

принятие ислама признается «началом истории единобожия» и «периодом освобождения таджиков», то в советской историографии, несмотря на великие достижения, в соответствии с идеологическими требованиями времени, религия рассматривалась, как «опиум для народа», и, как следствие, нравственные и воспитательные аспекты религии просто игнорировались.

Степень изученности темы: Необходимость изучения проблемы формирования таджикской культуры в VIII-X вв. многократно подчеркивается в трудах таджикских и зарубежных ученых. Но изучение и исследование этой проблемы показывает, что все материалы, посвященные данному вопросу, изложены в многочисленных публикациях, освещавших те или иные вопросы данной проблемы. До сих пор данная тема не являлась объектом специального исследования. Опубликованные к настоящему времени работы по формированию новой таджикской культуры в IX-X вв. можно разделить на четыре группы.

К первой группе трудов относятся труды европейских ученых. Следует отметить, что в изучении многих вопросов Востока пальма первенства принадлежит западным исследователям. К ним относится известный европейский ученый Б. Шпuler, к работам которого обращалось большинство учёных. В своем фундаментальном труде «Иран в первые два века ислама», Б. Шпuler рассматривает важнейших события указанного периода, в том числе, происходившие изменения среди правящих арабских династий, переход населения в ислам, жизнь религиозных меньшинств в арабском халифате, приход местных династий к власти и др⁶⁰. Большая часть работ Б. Шпулера относится к современному Ирану, но ученый иногда упоминает территорию Мавераннахра. Известная монографическая работа Адама Мецца «Мусульманский ренессанс» переведена на несколько языков, в том числе, на русский и персидский⁶¹. Ученый обращается к некоторым вопросам по исследуемой нами теме. Так объектом его исследования являются вопросы формирования исламских течений и мазхабов, нравы и обычаи, положение социальных слоев, светские и религиозные науки, ученые и др. Профессор Оксфордского университета В. Модлунг в своей работе «Исламские течения» освещает события, произошедшие не только на Аравийском полуострове, но и в Ираке, Иране и Центральной Азии⁶². Ученый исследует также историю возникновение таких сект, как

⁶⁰ Шпuler Б. История Ирана в первых двух веках ислама. Пер. на перс. Джавода Фалотури. -Тегеран, 1386.

⁶¹ Мец А. Мусульманский ренессанс. Пер. с немц. Д.Е. Бертельс. -М., Наука, 1966; Мец А. Мусульманская цивилизация в четвертом веке хиджры. Перев. на перс А.К. Карогузлу. -Тегеран, 1377.

⁶² Модлунг В. Исламские секты. Перев. на перс. Абулкасим Сирри. -Тегеран, 1377.

мурджиитов, суннитов, хариджитов, исмаилитов и др., и излагает свое мнение относительно влияния этих течений на взгляды и мировоззрения людей. Он приводит также сведения о роли неарабских народов и их мировоззрения в формировании исламских течений. В двух коллективных трудах ученых Кембриджского университета «История ислама» и «История Ирана» изучаются теоретические и практические проблемы распространения ислама и ответная реакция народов Ирана и Центральной Азии. Обе работы написаны известными специалистами в этой сфере⁶³.

В трудах Р. Буллиета рассматриваются процессы обращения населения Ирана и Центральной Азии в ислам. Ученый использует не только исторические источники, но и результаты археологических исследований⁶⁴. В работах известных исследователей Э. Брауна, Ле Стренджа, Р. Фрая, Э. Лэмбтона, Ф. Дафтари и Я. Рипки исследуются многие вопросы, связанные с политикой, экономикой, культурой арабского халифата и формированием исламской культуры таджиков⁶⁵.

В работах европейских ученых, несмотря на глубину и фундаментальность этих исследований, иногда прослеживается неприязнь к исламской религии и мусульманам.

Ко второй группе относятся исследования российских и советских ученых. Так, академик В.В. Бартольд в нескольких своих исследованиях обращает свое внимание на проблему формирования исламской культуры народов Центральной Азии, в том числе таджиков⁶⁶. Исследования В.В.Бартольда очень обширны, ученый в большей степени, обращает внимание на политические и экономические проблемы. Знание арабского, персидского и тюркского языков позволили ему изучить большинство исторических источников. В работах В.В. Бартольда подробно исследован

⁶³ История Ирана. От распада государства Сасанидов до Сельджукидов. Исследование Кембриджского университета. Т. IV. Под ред. Р. Фрая. Перевод Х. Ануша. -Тегеран, 1381; История ислама. Исследование Кембриджского университета. Пер. на перс. Ахмад Ором. Тегеран, 1386.

⁶⁴ Буллиет Р. В. Распространение ислама в средние века. Новое исследование в социальной истории ислама. Перев. на перс. М. Викар. –Тегеран, 1364; Его же: Буллиет Р. В. Религиозно-политическая история Нишапура в XI веке //Мусульманский мир 950-1150. –С. 89-110

⁶⁵ Броун Э. История литературы Ирана. Пер. на перс. М. Солех. –Тегеран, 1358; Ле Стрендж. Историческая география восточного халифата. Перевод на перс. М. Ирфон. – Тегеран, 1367; Фрай Р.Н. Наследие Ирана.Пер. с англ. В.А Лившица и Е.В.Зеймала. -М., Наука, 1972; Э.К. Лэмбтон История землевладение в Иране. Перевод М. Амири. – Тегеран, 1339; Дафтари Ф. Традиции исмаилизма: Сб. статей. Пер. с англ. З.Оджиевой. М., «Ладомир», 2006; Рипка Ян. История персидской и таджикской литературы. Перевод с чешского. Редактор и автор предисловия И.С.Брагинский. –М., Прогресс, 1970.

⁶⁶ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. //Соч.: В.9. т. - М. ИВЛ, 1963. Т.1.; Его же: . Арабское завоевание и Туркестан при Саманидах. //Сочинения. Т.П. Часть 1. –М., ИВЛ, 1963. С. 118-126; Хамон муаллиф. История культурной жизни Туркестана. Т.П (1). –М., 1963. -С169-433; Его же: Работы по истории ислама и арабского халифата. Т. VI. М., Наука ГРВЛ, 1966.

ряд вопросов, которые взаимосвязаны с исследуемой темой. Это, в первую очередь, история ислама и исламские течения, нашествие арабов, движение шиитов, исламская культура, историческая география и др. В известном труде «Энциклопедия ислама»⁶⁷ В.В. Бартольд написал более ста статей, большая часть которых опубликована в его сборниках на русском языке, и они до сих пор не потеряли актуальности.

В коллективных сборниках и отдельных исследованиях, опубликованных на русском языке, рассмотрены политические, экономические и культурные проблемы VIII-IX веков. Такие ученые, как С. Агаджанов, Т. Сайдбаев, А. Муминов, в своих исследованиях, касающихся формирования ислама в Хорасане и Мавераннахре, указывают на некоторые его особенности⁶⁸. Исследование Т. Кадырова посвящено проблеме народных восстаний и их роли в формировании мировоззрения жителей Хорасана и Маверанахра⁶⁹.

Вкладу ученых Ирана и Афганистана, говорящих на одном языке с таджиками, в нашем исследованииделено большое внимание. Мы отнесли их труды к третьей группе. Большинство исторических источников на арабском и персидском языках, и единство алфавита и языка позволили им лучше ознакомиться с историей этого периода и написать большое количество трудов. Иранские ученые и исследователи, в том числе Саид Нафиси, Абдулхосейн Зарринкуб, Муртаза Мутаххари, А. Хакикат⁷⁰ посвятили большое количество монографий и статей истории нашествия арабов на Иран и Центральную Азию, народно-освободительной борьбе местного населения, процессу обращения местного населения в ислам и последствиям этих завоеваний.

А. Зарринкуб в своем специальном исследовании, известном в иранистике, называет первые два века после нашествия арабов «веками молчания» и упоминает арабов, как диких и далеких от цивилизаций людей.

⁶⁷ Бартольд В.В. Статьи из «Энциклопедии Ислам». –С. 485-549 // Сочинения. Т.II. Часть 2. –М., 1964

⁶⁸ Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV веках. -Л. 1966; Пигуловский Н.В., Якубовский А.Ю. и др. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1958; Якубовский А.Ю. Мавераннахр в борьбе против власти арабов в VIII-IX вв. История Узбекской ССР. - Ташкент, «УзССР», 1955; Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. - Ленинград, 1973.

⁶⁹ Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане в VIII – начале IXв. - Ташкент, «Наука», 1965.

⁷⁰ Нафиси Са'ид. Источники суфизма в Иране). -Тегеран, 1371; Зарринкуб А. История иранского народа. С конца правления Сасанидов до конца Буйдов. -Тегеран, 1367; Его же.. Два века застоя. -Тегеран, 1378. Рованди М. Социальная история Ирана. Иранские династии от арабского нашествия до установление конституции). Тегеран, 1356.

Книга М. Мутаххари написана в противовес работе А. Зарринкуба. Главная рассматриваемая им проблема – это великая роль ислама в истории неарабских народов, в том числе иранцев, которых новая религия превратила из воинствующих людей в созидателей цивилизации. Мы не согласны с мнением М. Мутаххари, так как ахеменидская и сасанидские державы, древняя культура градостроительства, торговля согдийцев, отраженные в трудах зарубежных ученых, полностью опровергает его точку зрения.

Иранский ученый Дж. Хирави в своих работах о государстве Саманидов в основном исследует политическую историю и мало затрагивает культурные вопросы, однако именно политические перемены основали почву для развития культуры в регионе⁷¹.

Монография Мухаммадризы Ноджи является обобщенной работой по культуре и цивилизации периода Саманидов, поэтому считается ценным исследованием, посвященным данной теме⁷². В работах современных иранских ученых, период после нашествия арабов в большей степени восхваляется однобоко, что характерно для исламских теократических идеологий. В исследованиях, опубликованных иранскими учеными до победы исламской революции, исследователи в основном гордились культурой доисламского периода.

Афганские историки также посвящали исследуемой нами теме ряд работ. Такие исследователи, как А. Кухзад, М. Губар, М. Сеистани, изучали некоторые проблемы политической, экономической и социальной истории данного периода. А. Кухзад, анализируя политику Омейядов и Аббасидов в Хорасане и Маверанахре, определяет причины, способствовавшие независимости этих земель, а также рассказывает о роли суверенитета в формировании новой культуры Хорасана и Мавераннахра.

В этой связи особо следует отметить монографию М. Сеистани «Земельное владение и крестьянские движения в Хорасане в средних веках»⁷³, посвященная важной теме – социальной истории Хорасана, в том числе VIII-X векам. Автор, опираясь в основном на исторические источники, приводит большой объем сведений, но критический подход и выводы в данной работе поверхностны. В исследованиях афганских ученых мало

⁷¹ Хирави Джавад. Иран в период Саманидов. Душанбе, 1998; Он же: История Саманидов. Золотой век Ирана после ислама. –Тегеран, 1380.

⁷² Ноджи М. Культура и цивилизация ислама на территории Саманидов) Перев. Л. Бойматов. Подг. к изд. С. Муллоджонов. – Душанбе: Эр-Граф, 2011.

⁷³ Систани Мухаммад Аъзам. Землевладение и крестьянские движения в Хорасане в средние века. – Кабул, 1362.

внимания уделяется национальной проблеме. Иногда они неуместно используют название «Афганистан» даже применимо к событиям VIII-X вв., что не является логичным.

Исследования таджикских ученых мы включили в четвертую группу. Фундаментальный труд академика Б. Гафурова «Таджики»⁷⁴, является итоговым трудом по истории Центральной Азии в советской и зарубежной историографии 20-70 годов XX века, и дает полезные сведения по формированию таджикской культуры в VIII-X вв. Ученый излагает также свое мнение по ряду других проблем. Это – история освободительной борьбы таджикского народа против арабских завоевателей; последствия присоединения Средней Азии к арабскому халифату; критерии возникновения оппозиционных групп в халифате; процесс формирования новой культуры, ее проблемы и др⁷⁵. Относительно формирования таджикского народа в Мавераннахре и Хорасане Б. Гафуров выдвигает и доказывает теорию, которая до сих пор не устарела.

Академик Н. Негматов в своей работе «Таджикский феномен: история и теория» рассматривает теоретические проблемы формирования таджикского народа и пределы распространения таджикской культуры⁷⁶. Этот и другие труды Н. Негматова написаны на основе материалов, найденных в ходе археологических раскопок. Все это повышает научную значимость исследований ученого.

Во втором томе академической работы «История таджикского народа» группа таджикских ученых также рассматривает основные политические и культурные проблемы истории таджиков на территории Хорасана и Мавераннахра в VIII-IX вв⁷⁷. Таджикские ученые в большей степени обращают внимание на проблемы возрождения доисламских ценностей. Это - роль таджикских династий в государственных делах халифата, попытки достижения независимости сыновьями таджикского народа в борьбе против арабского халифата, формирование таджикского народа в X веке и развитие науки и культуры в IX-X вв⁷⁸.

⁷⁴ Гафуров Б. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – Душанбе, 1989.

⁷⁵ Гафуров Б.Г. Таджики: Древнейшая, древняя и средневековая история. –Душанбе: Ирфон, 1989. Т. 2.

⁷⁶ Негматов Н.Н. Давлати Сомониён. Душанбе, 1989; Его же: Таджикский феномен: история и теория. Душанбе, 1997.

⁷⁷ История таджикского народа. Эпоха формирования таджикского народа. Том II.- Душанбе,1999.

⁷⁸ Саманиды – уникальный исторический феномен в мировой цивилизации. Отв. ред. А. Раджабов. – Душанбе, 2019.

Таджикские ученые А. Джалилов, Х. Назаров, Г. Гоибов, К. Бекзода, А. Хакназаров, С. Муллоджонов, Т. Гуломов, С. Раджабов, затрагивая данную проблему, каждый в отдельности исследовали ее. Профессор А. Джалилов, указывая на предпосылки формирования культуры предков таджикского народа, считает ее влияние на формирование культуры таджикского народа в постисламский период очень важной. Таджикский исследователь А. Хакназаров, подчеркивая преобразующую роль ислама в объединении таджиков, приходит к выводу, что в появлении народного ислама и его распространении, важную роль сыграли мавали или неарабские мусульмане⁷⁹.

Таджикский философ К. Бекзода в своем исследовании «История просвещенности от Джамшида до Фирдоуси», касаясь проблемы влиятельных социальных, политических и культурных движений таджикского народа в первые века после прихода ислама, считает их важным критерием в формировании таджикской государственности. Монография К. Бекзода состоит из пяти глав. В первой главе рассматриваются предпосылки национального самопознания персов и таджиков. Две последующие главы посвящены движению шуубия и борьбе шуубитов, в четвертой и пятой главе анализируется роль указанного движения в формировании таджикской литературы и философии⁸⁰.

Таджикский ученый С. Муллоджонов, подчеркивая роль воздействия религии на политическую, социальную и культурную жизнь, считает, что влияние представителей суфизма и возникновение мазаров (святых мест) является результатом синтеза исламской мысли и доисламских традиций жителей Хорасана и Мавераннахра⁸¹.

Исследователи других наук, в том числе философии и литературы, изучали проблемы, которые не затрагивались историками. Труды литературоведов, исследовавших в основном наследие поэтов и писателей, также особо важны для познания духа, мыслей и мировоззрения людей исследуемой эпохи. В коллективных трудах русских, таджикских и иранских исследователей указываются многие проблемы, которые использованы в

⁷⁹ Назаров Х. Нақши эрониён-тоҷикон дар таъриҳ ва фарҳанги ҷаҳон. -Душанбе, «Пайванд», 2005; Джалилов А. Из истории культурной жизни предков таджикского народа и таджиков в раннем средневековье. - Душанбе, 1973; Гоибов Ф. Таърихи Ҳатлон аз оғоз то имрӯз. Душанбе, 2006.

⁸⁰ Бекзода К. Таъриҳи равшанфирӯзӣ аз даврони Ҷамshed то замони Фирдавсӣ. Нақши шуубия дар таърихи ҳудшиносии ҳалқи тоҷик. Душанбе, 2012.

⁸¹ Муллоджонов С. Влияние религиозного фактора на социально-политической истории Хорасана и Мавераннахра. -Душанбе, 2015 (автореф. докторской дисс).

настоящей диссертации⁸². В кандидатской диссертации М. Тавоссули исследованы вопросы градостроительства, архитектуры, особенности религиозного мировоззрения населения. В настоящем диссертационном исследовании диссертант освещает те вопросы, которые не были отражены в диссертации М. Тавоссули.

Таким образом, анализ существующих к настоящему времени публикаций показал, что, несмотря на исследование некоторых аспектов данной темы, указанная проблема до сих пор не изучена в рамках отдельной диссертации или монографии. В этой связи, диссертант поставил перед собой конкретные цели и задачи, которые решены в рамках настоящей диссертации.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Связь работы с программами (проектами) и научными темами. Диссертационное исследование выполнено в рамках реализации перспективного плана научно–исследовательской работы кафедры «Отечественной истории» Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни под названием «История таджикского народа, общие закономерности и особенности исторических процессов (период средних веков)» на 2016 -2020 гг.

Цели и задачи исследования. Главная цель данного исследования заключается в определении причин возникновения, формирования и эволюции культуры таджикского народа в VIII-IX вв. Для достижения этих целей диссертант поставил перед собой следующие задачи:

- определить последствия арабского нашествия на Хорасан и Мавераннахр и выявить степень влияния арабского нашествия на возникновение и формирование новой таджикской культуры;
- определить причины возникновения термина *мавали* и его место в арабском халифате;
- показать использование управленческих традиций и обычаяев иранских народов арабами;

⁸² Рудаки. Традиции и современность. –Душанбе, 2007; Рудаки и художественные традиции народов Центральной Азии и Индии (сб. статей). Отв. Ред. А. Раджабов. -Душанбе, 2008; Сомониён ва эҳёи тамаддуни форсии тоҷикӣ (маҷмӯи мақолаҳо). -Душанбе, 1999; Саманиды – уникальный исторический феномен в мировой цивилизации. Отв. ред. А. Раджабов. Душанбе, 2019; Номаи Оли Сомон (маҷмӯи мақолоти маҷмаъи илмии тамаддун, таъриҳ ва фарҳангӣ Сомониён). -Техрон, 1378.

- описать особенности движения шуубитов и определить его роль в формировании менталитета предков таджикского народа и пробуждения жителей Хорасана и Мавераннахра;
- исследовать критерии формирования мазхаба таджиков и его место в Хорасане и Мавераннахре;
- определить роль иранских народов в государственной системе аббасидского халифата;
- охарактеризовать общее положение культуры таджиков в период правления Тахиридов;
- проанализировать особенности культуры таджиков в период правления Саффаридов;
- исследовать и определить роль культуры в формировании таджикской народности.

Объект диссертационного исследования – исторические источники, труды европейских, российских, советских, иранских ученых, итоговые исследования отечественных историков, посвященных формированию культуры таджикского народа.

Предмет исследования – изучение процесса формирования таджикского народа в IX-X вв.

Хронологические рамки диссертации охватывают период с начала IX века, а именно с приходом в 821 году династии Тахиридов к власти. После восшествия на престол представителей местных династий Хорасана и Мавераннахра, в халифате на государственном уровне стали уделять больше внимания культуре и литературе ираноязычных народов. Так, в Хорасане должность правителя, руководителей диванов (министерств) и многие другие ключевые посты занимают представители местного населения. Прийдя к власти Саффариды, продолжили эту политику. Расцвет государства и политика поддержки таджикской культуры приходятся на годы правления в Мавераннахре и Хорасане династии Саманидов, которые стояли у власти в течение X века, вплоть до 999 года. С распадом государства Саманидов власть захватили тюркские династии, таким образом, завершается указанный исторический период и начинается новый исторический период в регионе.

Теоретическая и методологическая основа исследования. В диссертации автор использует научные принципы изучения истории формирования

культуры таджикского народа в IX-X вв. Особое внимание обращается на использование принципа научной объективности как одного из основных методов исследований. В качестве основы методологии исследования использованы комплексный подход, основанный на принципе научного историзма, историко-сопоставительном анализе, социально-историческом анализе, постановке проблемы и хронологическом методе.

Работа выполнена на основе историко-сопоставительного анализа трудов различных периодов путем сравнения с другими историческими источниками, особенностями и принципами исследований, стилями изложения и др. Путем постановки хронологических проблем определены рамки изучения исследуемых вопросов, а также изучены взаимозаменяющие процессы, составляющие основу таджикскую культуру.

Источниковедческая база исследования. Важнейшие исторические и культурные процессы исследуемого периода отражены в исторических источниках. Источники X-XV вв., отражающие большой объем сведений по данной теме, разнообразны, и их можно разделить на 4 группы.

В первую группу входят источники, которые посвящены всеобщей истории. Величайший историк исламского мира Абужафар Мухаммад ибн Джарир Табари написал объемное сочинение «Таърих ар-русули ва аль -мулук». Для настоящего исследования особое значение имеют процесс захвата Хорасана и Мавераннахра арабами, народные движения и различные социальные движения, также приход к власти местных династий. Перевод указанной работы на персидский язык, осуществленный Абулькасымом Поянда в Иране, опубликован в 16 томах (восемь книг). Под руководством главного редактора Таджикской национальной энциклопедии Нурмухаммада Амиршохи осуществлена транслитерация сочинения «Таърих ар -русулива аль -мулук» с персидской графики на современный таджикский алфавит – кириллицу. У нас был доступ к данной работе. В некоторых вопросах при транслитерации работы Табари на кириллицу был использован персидский перевод Абуали Балами. В диссертации мы опирались на таджикское издание.

Трактат «Таджорибуль-умам», автором которой является Абуали Ахмад ибн Мискавийх Рazi, также посвящена всеобщей истории. Он написан на арабском языке в период правления Буйдов, которые претендовали на возрождение эпохи иранских шахиншахов. Следует отметить, что в трактате ничего не говорится о культурном возрождении иранских народов. Другой особенностью указанного труда является то, что автор был сторонником

династии Буидов, которые на протяжении 50 лет противостояли Саманидам. Этот момент не мог не повлиять на автора «Таджорибуль-умам». В трактате имеются интересные сведения о культурных связях Багдада и хорасанского эмирата. В «Таджорибуль-умам» имеются также некоторые несхожести с трудами, которые были написаны в Хорасане и Маверанахре. Эти различия наблюдаются при освещении событий, описанных Мискавейхом Рazi и Табари.

Среди трудов, посвященных всеобщей истории, в которых имеются ценные сведения по исследуемому периоду, можно отметить «Аль-камиль фи т-тарих» («Совершенная история») Ибн аль-Асира. В данной работе история отражена с начала возникновения мира до нашествия монголов. Данная книга важна еще потому, что ибн Асир использовал источники, которые не дошли до нас. Автор книги Аль-камиль фи т-тарих» исследуемые нами события описал через два века после их свершения. В отличие от Табари и других историков X века, ибн Асир справедливо, и без всякого пристрастия пишет о Якубе Лайсе и государстве Саффаридов. Нами использован персидский перевод книги Аль-камиль фи т-тарих».

Также, в нужных местах использованы сведения из таких работ, как «Равзат ус -сафо» Мирхонда. Эти сведения повторяют события, описанные Табари и Ибн аль-Асиром, тем не менее, в работе Мирхонда имеются некоторые отличия. Самое главное отличие заключается в том, что произошедшие события в книге «Равзат ус-сафо» изложены более подробно.

Вторая группа источников – сочинения, посвященные отдельным городам и провинциям, среди которых важнейшей является «История Бухары» Аба Бакра Наршахи, посвященная освещению политической истории и культурной жизни важнейшего города Мавераннахра – Бухаре. «История Бухары» написана на арабском языке. В работе над диссертацией использовался персидский перевод сочинения. Абу Бакр Наршахи поднимает ряд проблем, в том числе, вопросы ислама, распространение ислама всевозможными путями. Так, за чтение намаза люди получали деньги, а в домах согдийцев поселяли арабов и др. Проблема образования государств и возникновения местных династий в Хорасане и Маверанахре – важнейшее преимущество данного труда. Автор с огромным уважением говорит о династии Саманидов. Сочинение «История Систана» неизвестного автора – ценный источник, написанный на персидском языке. В сочинении содержатся редкие сведения по истории периода правления Саффаридов. Оно в корне отличается от других аналогичных трудов,

посвященных местной истории. К примеру, если Наршахи ограничивается использованием нескольких хадисов и преданиями о преимуществах Бухары, то автор «Истории Систана» от начала до конца рассказывает о достоинствах Сеистана и сеистанцев. Автор посвящает свое сочинение восхвалению родной земли и своего народа. Эмиры и правители не сеистанских династий, в том числе аббасиды, тахириды и саманиды, критируются им жестко, более того, они обзываются врагами Систана и его народа. «История Систана» показывает формирование местечкового или периферийного сознания. Сведения, изложенные в «Истории Систана», имеют важное историческое значение, так как подробно излагаются причины развития нового персидского языка и поэзии.

«История Нишапура», автором которой является Хаким Нишапури, описывает духовную атмосферу важнейшего города Хорасана и его ученых. Как известно, Нишапур на протяжении первых трех веков существования ислама считался центром Хорасана. Город сохранил свой статус вплоть до нашествия монголов. Сведения, приведенные в указанном труде относительно формирования многих образовательных учреждений в Хорасане, особенно в городе Нишапуре, имеют важное научное значение. Хаким Нишапури в своем труде приводит имена сотни ученых, поэтов и перечисляет названия культурных учреждений региона. Все эти сведения имеют первостепенное значение для нашего исследования.

В третью группу входят источники, посвященные отдельным династиям. Этот вид изложения истории, ставшей популярной в XI веке, занимает особое место. Важнейший труд этой группы принадлежит перу Абулфазла Бейхаки. Его работа известна как «История Бейхаки», или «История Масуди». Указанная работа посвящена газневидскому султанату, тем не менее, в ней приведены сведения по истории Мавераннахра и Хорасана VIII-X вв., которые не встречаются в трудах других историков.

В «Истории Бейхаки», которая считается достоверным источником на персидском языке, впервые используется этноним «таджик», поэтому возрастает ее ценность и значение. Также в некоторых рассказах Бейхаки приводятся сведения о борьбе Араба и Аджама. К примеру, рассказ об Афшине и Будулафе, где один герой – представитель движения шуубия, а другой – представитель арабской партии, позволяет представить глубину этого чувствительного вопроса.

Придворный историк Абунаср Утби посвящает свой труд «История Ямини» султанату Махмуда Газневи. Сведения, приведенные в этом труде о

последних годах правления саманидской династии и культурном положении Хорасана и Мавераннахра, имеют огромное значение. Утби и персидский переводчик его работы Джарфадкани написали сочинение в духе газневидского периода, то есть в духе победы фанатизма и беспощадной борьбы против политической и культурной независимости Хорасана и Мавераннахра.

Четвертая группа источников – это различные исторические, географические и литературные работы. К ним относятся «аль-Фехрист» - ибн Надима, «Осор аль -бакия»- Абурайхана Бируни, «Сиёсат-наме» -Низам ал -мулька, «Ахсанут-такосим фи маърифат аль- аколим» Мухаммада Макдиси, «Масаликв аль мамолик» ибн Хурдадбеха, «Худудуль-алам», а также диваны таджикских поэтов и писателей.

Сведения ибн Надима, посвященные ученым, представителям различных религий и течений, жившим и творившим в Хорасане и Мавераннахре, имеют огромное значение для определения культурной атмосферы и мировоззрения данного периода. Абурайхан Бируни в своей работе приводит сведения, касающиеся религии, обычаев, календаря, доисламских празднований и доисламских обычаев таджикского народа (согдийцев и харезмийцев), что важно для нашего исследования.

В сочинении Низам аль-Мулька Туси приводятся сведения о национально-освободительных движениях. В нем можно найти также сведения об общественных отношениях при правлении правления аббасидов, саффаридов и саманидов.

Труды географов X века полны сведений о том, какое влияние оказывал климат и воздух провинции Хорасана и Мавераннахра на формирование нравственности и духовности жителей. В этих книгах также можно почертнуть сведения об особенностях распространения ислама в разных регионах, деятельности мечетей и культурных центров, мест поклонения и др. аспектах духовной жизни. К примеру, Ибн Хурдадбех дает сведения о размещении жителей в городах и селах Хорасана и Мавераннахра, Макдиси рассказывает о религиозных противоречиях. В первой географическом сочинении наших предков, составленной на персидском языке – «Худуд аль-олам», упоминаются некоторые языковые и культурные особенности жителей Хорасана и Мавераннахра.

Большинство исторических источников составлены в средневековый период, поэтому, естественно, авторы во время изложения событий были не

совсем свободными. Более того, большинство этих трудов были написаны по поручению визирей и других государственных деятелей. Исходя из этих соображений, в данной диссертации все указанные труды были анализированы с критической точки зрения. Использованные нами источники написаны в разные периоды, в разных местах, на арабском и персидском языках. Приведенные в них сведения были сопоставлены и проанализированы.

Новизна исследования. Научная новизна диссертационной работы заключается в том, что в ней:

- впервые история возникновения и развития новой культуры таджиков в VIII-IX вв. рассматривается в рамках отдельного исследования;
- исследование осуществлено на основе новейших научных достижений и трудов;
- исследуется использование управленческих традиций и обычаев иранских народов арабским халифатом;
- исследована история формирования ханафитского мазхаба и его места в Хорасане и Маверанахре;
- впервые исследуется роль таджикских династий в управлении арабским халифатом и формировании культуры народа;
- впервые даются сведения относительно развития науки и культуры в период правления тахиридского эмирата;
- исследуется роль саффаридов в пробуждении народа и развитии таджикского языка и литературы;
- изучается роль саманидов в развитии культуры таджиков и влияние этой культуры на регион в целом.

На защиту выносятся следующие положения:

- Ограничения, введенные арабами в отношении подчиненных народов, в том числе, ограничения в отношении мавали, свидетельствуют о том, что завоеватели боялись даже незначительных протестов со стороны местного населения, поэтому принимали все меры, чтобы держать в беспрекословном подчинении подданных. Но, как показало последующее развитие событий, мавали выступали против несправедливой политики арабского халифата, поэтому они обращались к активному политическому, социальному и

культурному движению, которое зачастую перерастало в восстания и мятежи.

- Сотрудничество аббасидов с хорасанцами, которые, в большинстве своем были таджиками, сыграло решающую роль в формировании аббасидского халифата и развитии единой таджикской культуры. Большинство ученых в арабском мире признают данную реальность и считают вмешательство таджиков в дела халифата самым плодотворным и ярким периодом в истории арабского халифата. Влияния таджиков и иранцев в арабском халифате, впоследствии продолжались несколько столетий;

- Движение шуубия - это активная реакция жителей Хорасана и Мавераннахра на расовую политику арабских правителей в политической, социальной и экономической жизни, и оно сыграло достойную роль в общественном сознании таджиков;

- В середине VIII века, опираясь на основы исламского шариата, традиций и обычая местного населения и богатого культурного наследия, в создание которого внесли свой весомый вклад предки таджикского народа, возникла фикхская школа Абу Ханифы, величайшего деятеля таджикской исламской цивилизации. Вокруг Абуханифы собрались ученики со всех уголков халифата, но многие его последователи стали проповедовать его учение в Ираке и Иране, кто-то в Хорасане, а кто-то Мавераннахре.

- Широкое участие таджикского народа в успешном восстании против омейядов способствовало привлечению отдельных представителей предков таджиков в государственный аппарат. Бармакиды имели влияние в Хорасане еще до нашествия арабов, поэтому представители халифата убедили их принять ислам, а после привлекли их к управлению в государственных структурах. Роль бармакидов в истории таджикского народа была велика. Важнейшая заслуга этой династии заключается в привлечении таджиков в аппарат государственного управления и армии халифата. Бармакиды также способствовали возрождению национальных традиций, развитию науки и образования. Фундамент независимости таджикских земель в годы арабского гнета был заложен уважаемыми таджикскими династиями, одной из которых явилась династия Бармакидов.

- Время правления тахиридского эмирата в Хорасане, в городах и провинциях Мавераннахра считается относительно спокойным периодом, но в то же время, следует отметить, что это был период ослабления власти халифата. Соответствующая атмосфера и правильная политика династии

Тахиридов позволили заложить фундамент для развития науки и знаний. Изучения письма и знаний в этот период стали общедоступными, что способствовало повышению уровня грамотности населения во всем Мавераннахре и Хорасане. Также в этот период центры знаний перенеслись из мечетей, базаров, работов и других учреждений в медресе.

- Саффариды, известные в истории как непокорная и бесстрашная династия, проявляя решительность в деле защиты таджикской культуры и языка, заложили основы для развития таджикской культуры и языка;
- В защите таджикского языка, доисламской культуры и развитии таджикско-персидского языка Саманиды видели символ своей долговечности. Защита официальной религии и мазхаба аббасидского халифата (ислам и сунна) была еще одной возможностью в деле укрепления власти и любви среди соотечественников. Важнейшим достижением периода Саманидов было то, что система государственного управления, созданная ими, использовались еще несколько столетий.

Теоретическое и практическое значение диссертации. Настоящая диссертация имеет теоретическое и практическое значение. Материалы, использованные в ней, собраны в ходе исследований автором в течение последних 7 лет. Материалы диссертации можно использовать при написании исследовательских работ по истории таджикского народа и учебных пособий, а также для проведения спецкурсов по истории, филологии и культурологии. Личный вклад соискателя заключается в изучении исторических источников, научной разработке и анализе новых материалов, большого количества научных трудов по истории таджикской культуры в отечественной и зарубежной историографии, а также в определении формирования национальных ценностей в период существования таджикских государств-Тахиридов, Саффаридов и Саманидов.

Апробация диссертации. Диссертация обсуждена и представлена к защите на заседании кафедры Отечественной истории Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни и научном заседании Отдела древней истории, средних веков и нового периода Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной Академии наук Таджикистана.

Структура и объем диссертации. Диссертация написана в объеме 160 страниц компьютерного набора и состоит из трех глав, семи разделов,

заключения, рекомендаций, списка источников и использованной литературы.

Первая глава диссертации «**Предпосылки формирования таджикской культуры**» состоит из трех разделов.

Первый раздел «Социальные предпосылки новой культуры предков таджикского народа» посвящен таким важным вопросом как предпосылки создания новой мусульманской культуры на территории Хорасана и Мавераннахра. Таджики считаются одним из древних народов Востока, и его цивилизация восходит к первой книге человечества – Авеста. В разные исторические периоды культурное развитие таджиков, несмотря на удары, нанесенные захватчиками, продолжается. Арабское завоевание в отличие от греко-македонского нашествия оказало больше влияния на историю и культуру предков таджикского народа, поэтому, ее последствия до сих сохраняются в языке и обычаях народа. В диссертации отмечается, что расистская политика арабов и дискриминация неарабских народов, в том числе таджиков, был одним из важнейших факторов в политической борьбе и культуре предков таджикского народа против арабского превосходства и насилия.

Под видом распространения мусульманской религии, арабы грабили населения Хорасана и Мавераннахра. Исламские лозунги относительно свободы и равенства, которые до сих пор пропагандируются среди народов, в период арабского нашествия не соблюдались. Если до арабского нашествия население Хорасана находилось под гнетом сасанидских шахиншахов, то после арабского завоевания положение местного населения не улучшилось. Более того, в дополнении ко всем обязательствам, социальное положение крестьян и ремесленников опустилось на ступень ниже. Всех неарабских народов, в том числе предков таджикского народа унизительно стали называть мавали. Ради свободы народ боролся целые столетия.

Презрительное прозвище и социальное поведение показывало уровень развития арабского общества, которое держалось на родо-племенных отношениях. Ограничения, которые арабы ввели в отношении подчиненных народов, в том числе мавали, свидетельствует о том, что арабы боялись даже мелких выступлений местного населения, поэтому принимали все меры, чтобы держать в повиновении жителей.

Таким образом, местное население Хорасана и Мавераннахра присоединившись к целому ряду антиарабских восстаний, своими

протестами наводили страх на арабских правителей. Хотя все восстания были подавлены жестоким образом, но, в конце концов, подготовили все предпосылки для формирования государственности и культуры местного населения.

Во втором разделе первой главы «**Использование местных управленческих традиций и хозяйствования арабами**» даются сведения о роли тысячелетних традиций предков таджиков в период правления арабского халифата. В диссертации отмечается, что арабы до возникновения ислама и образования феодального халифата не имели мощной и сильной государственности. Миграция арабов в Хорасан и Мавераннахр в период распространения исламской религии сыграла решающую роль. В течение первых 50 лет существования халифата во всех ираноязычных регионах делопроизводителями были представители местного населения. На территории Ирака, Ирана и Средней Азии делопроизводством занимались персы, согдийцы и тохары.

В диссертации подчеркивается, что местное население вело борьбу против культурного нашествия чужеземцев. Когда некий Салех ибн Абдурахман Сеистани перевел делопроизводство с персидского языка на арабский, один из его современников – Салех Марданшах, сын Зодона, отругал его следующими словами: «Чтобы Бог отрубил твои корни таким же образом, каким ты отрубил корень персидского языка». Активное участие населения городов Мавераннахра и Хорасана в народных движениях стало причиной поражения арабской династии Омейядов и прихода к власти Аббасидов.

Во время правления аббасидских халифов влияние хорасанцев в государственных делах возросло настолько, что видный представитель арабской науки и культуры Джахиз Басри написал: государство Аббасидов было хорасано-персидским, а государство Омейядов бедуинским-арабским.

В целях приближения к населению Хорасана и отдаления от омейядских традиций в Сирии, где на протяжении 90 лет находилась столица халифата, Аббасиды построили свою столицу на бывшей территории сасанидской империи, в городе Багдаде. Это было сделано для того, чтобы быть ближе к своим друзьям – иранцам (таджикам – М.Ш.), и находить полководцев и чиновников из иранской среды.

Таким образом, период расцвета правления Аббасидов приходится на годы царствования Харун ар-Рашида и Мамуна. Приход к власти таджикской

династии Бармакидов при правлении халифа Харун ар-Рашида и казнь представителей этого рода считается кульминацией политического и социального кризиса в халифате. Но даже такая жесткая политика не смогла предотвратить притязания других таджикских династий на власть в период правления халифа Мамуна. Участие таджиков в делах халифата считается самым плодовитым периодом в истории арабского халифата.

Вторая глава диссертации **«Роль шуубии и представителей местной знати в формировании культуры Хорасана и Мавераннахра»** состоит из трех разделов.

В первом разделе данной главы **«Шуубия как основа особой идеологии новой исламской культуры»** анализируется одно из важнейших социальных и культурных движений арабского халифата – шуубия. Известно, что слово «шууб» – это множественное число слова «шарьб», что означает “группа или нация” и по своему количественному составу превосходит племя. Это слово заимствовано из 13 аята суры Худжурот Священного Корана. В этом аяте мусульмане, независимо от расового или национального (племенного) происхождения, объявляются равноправными. Движение шуубия можно разделить на три этапа. Деятельность этого движения начинается с признания превосходства арабов над не арабами. На втором этапе сторонники шуубии пропагандируют равноправие между арабами и жителями Аджама. На последнем этапе издевательства и унижение арабов становится обычным делом среди сторонников указанного движения.

Основными представителями движения шуубии были Исмаил ибн Ясар Насаи, Башшар ибн Бурд Тахаристани, Абан ибн Абдулхамид Лохаки, Абумухаммад Абдулла ибн Мукаффа. Исмаил Ясар Насаи в одном из своих стихотворений упрекает арабов следующими словами: «Если вы не осведомлены о наших и своих (арабов имеется в виду) предках, то спросите, чтобы выяснить, какими были мы, а какими вы? Мы своих дочерей воспитывали, а вы своих хоронили живьем». Важнейшей заслугой шуубитов считается перевод и распространение доисламского наследия предков таджиков. Ибн Мукаффа был казнен за антиарабские теории, но его богатое наследие сохранилось в истории. Это «Ойин-наме», «Худай-наме», «Приключения Маздака», «Тодж-наме», «Сказание об Ануширване», «Калила ва Димна», «Письмо Хирбада Ардашеру Бабакану».

Таким образом, движение шуубия было активной и конструктивной реакцией жителей Хорасана и Мавераннахра на расовую и социальную политику арабских правителей. Оно сыграло важную роль в общественном

сознании таджиков, а также в политической, социально-экономической жизни всего халифата.

Во втором разделе «**Возникновение и развитие традиций в таджикском мазхабе**» приводятся сведения, посвященные истории возникновения исламских мазхабов, особенно роли таджиков в этом процессе. В условиях борьбы трех течений – сунны, шиа и хавариджей, когда восстания и интриги охватили весь халифат, продолжается процесс формирования исламских мазхабов. Одним из важнейших движений, которое сыграло большую роль в истории ислама и формировании мазхабов, считается мурджаиа. «Мурджаиа» происходит от слова «ирджа» и означает “запаздывание” или “задержка”. Согласно своим религиозным убеждениям, мурджииты никого не обвиняли в куфре, даже если мусульмане не соблюдали исламские предписания. Шахристани в своём известном сочинении «Аль – Милал ва ан-нихаль» («Книга о религиях и сектах») первых мурджиитов разделяет на несколько групп –хариджитов, кадаритов, джабритов и халисов, или халиситов.

Диссертант отмечает также, что в такой неспокойной атмосфере, когда продолжалась борьба вокруг ақиды и амаль, появился один из самых видных представителей фикха, Абуханифа Нумон ибн Сабит. Исламоведы причисляют его к сторонникам движения мурджаиа. По этой причине, большинство ученых, прибывших из городов и сел Хорасана и Маверанахра в Багдад, обратились к нему и выбрали его своим учителем.

В таджикской фикхской школе, ярким представителем которой был Абуханифа, кияс занимает особое место. Исходя из этих соображений, последователей Абуханифы называют представителями кияса. Указанная школа, ярким представителем которой был Абуханифа, не только отвечала требованиям исламских обществ, она также соответствовала чаяниям местных сообществ, в том числе чаяниям таджиков. Другим преимуществом таджикской школы фикха было то, что она проявляла уважение к местным традициям, правилам и национальным адатам.

Согласно сведениям достоверных источников, Абуханифа вместе со своими учениками анализировал более 85 тысяч вопросов, касающихся фикха, и по ним выносили фетвы. В этих фетвах отражено большинство важных общественных проблем касающихся, семейных отношений уголовного права, наследия, поклонения и др.

Таким образом, в середине VIII века возникла фикхская школа Абуханифы, которая опиралась на Коран, традиции, обычай и огромное культурное наследие. В создании этой школы, которая считается одним из величайших достижений исламской цивилизации, важную роль сыграли предки таджиков. Учение Абуханифы еще при его жизни распространилось в Ираке, Иране, Хорасане и Мавераннахре. Впоследствии отсюда оно перешло в Малую Азию, Индию и Юго-Восточную Азию. Толерантная школа Абу Ханифы сыграла важную роль в истории таджикского народа.

Третий раздел второй главы «**Роль представителей таджикского народа в управленческих делах и укрепление традиций в культуре халифата**» посвящена важной теме – роли предков таджикского народа в государственном аппарате халифата. В этой связи, в диссертации подчеркивается, что с самых первых дней, когда арабы стали правителями, возникла необходимость в управлении государством, и это стало причиной обращения завоевателей к неарабским народам, в том числе таджикам. Опыт, знания и навыки таджиков в управлении государством пригодились арабам. Но широкое участие иранских народов, особенно хорасанцев, в государственных делах начинается после прихода династии Аббасидов к власти. Известный ученый Суюти отмечает, что «Мансур аббасидский был первым, кто стал привлекать маволи к государственным делам, и он предпочел их арабам. Впоследствии привлечение мавали возросло настолько, что правление и командование армией перешло к ним, в результате чего распался арабский эмирят».

По совету таджикской знати, в 762 году халиф Мансур решил основать новую столицу халифата в Багдаде, недалеко от Тайсафун (Ктесифон), столицы Сасанидского Ирана, которую арабы после своего нашествия переименовали в Медайн. Арабские и персидские исторические источники и историки последующих веков, наряду с именем аббасидов, упоминают также Бармакидов. По признанию большинства ученых, вклад этой таджикской династии в укрепление и развитие государства Аббасидов был огромным.

Бармакидов еще в период правления омейядов привлекали к государственным делам. Ибн Асир в своей работе отмечает, что первый омейядский халиф Саффах в 133 году хиджры (751 г. н.э.) назначил Халида руководителем дивана хираджа. Одним из самых опасных периодов в судьбе бармакидов считается время, когда Фазл стал эмиром Хорасана. Халиф Харун ар-Рашид назначил его на эту должность, потому что в этой важной части халифата было неспокойно, что периодически создавало головную

боль для него. Табари пишет, что «у Фазла было образцовое поведение, и он построил мечети и рабаты и пошел на джихад в Мавераннахр, где правитель Уструшаны Хорохура отказался ему подчиняться». Следует отметить, что заслуга Бармакидов в развитии таджикской культуры была не меньше, чем в укреплении порядка и спокойствия в халифате.

В период правления аббасидов, благодаря старанию Бармакидов, Навруз стал отмечаться открыто и торжественно. Другая заслуга династии Бармакидов – проявление уважения к ученым и наукам. Али ибн Хайсам, Мухаммад ибн Хазил, Хишам ибн Хакам Куфи, Муътамар ибн Сулейман и его сын Бушр, Ибрахим ибн Молик были активными членами кружков, основанных Бармакидами. В общем, роль этой династии в возрождении национальных традиций и развитии науки и просвещения была велика. Фундамент независимости таджикских земель от арабского ига был заложен благородными таджикскими династиями, одной из которых была род Бармакидов.

Третья глава «Завершение формирования таджикской культуры в годы существования таджикской государственности».

В первом разделе указанной главы «Формирование сокровищницы таджикской культуры в период правления Тахиридов» подчеркивается, что процесс отделения от халифата после гибели Бармакидов все-равно продолжался, но по-иному. В процессе междоусобной борьбы аббасидов за трон, подавлении внутренних восстаний также стали принимать участие отдельные таджикские семьи. Именно поэтому впоследствии их стали привлекать к государственным делам. Одним из них был Тахир ибн Хусейн, который в войне 813 года между братьями Амином и Мамуном сыграл ключевую роль. За оказанную заслугу вначале он был назначен руководителем полиции Багдада, затем в 821 году стал правителем Хорасана. Таким образом, были заложены предпосылки независимости Хорасана от халифата.

Наследники Тахира пошли на компромисс с халифатом и в результате, добились серьезных достижений в сфере экономики и культуры.

В этом деле особо преуспел Абдулла Тахир (830-844), превративший Нишапур в столицу Тахиридов. При нем он превратился в один из самых известных городов. За годы правления Абдуллы Тахира в Нишапуре были построены сотни зданий и культурных центров, дорог и мостов, караван-сараев и рабатов, медресе и мечетей. Но самым красивым местом Нишапура

считался Шадях, который после его смерти еще триста лет прослужил в качестве места отдыха для эмиров и визирей. В период правления Абдуллы Тахира возникли условия, позволившие самим бедным представителям общества учиться в школе и стать образованными людьми.

Большинство ученых отмечают миролюбивое отношение тахиридов к религиозным меньшинствам. Именно в этот период общество зороастрийцев составило такие религиозные книги, как «Бундахишн», «Динкарт» и др. Зороастрийцы также добились больших успехов.

Второй раздел второй главы «Саффариды и возникновение предпосылок для развития культуры и таджикского языка». В данном разделе подчеркивается, что большую роль в достижении независимости Хорасана добились не Тахириды, а Саффариды. Хотя период правления Саффаридов был коротким, тем не менее, роль этой династии в истории таджикского народа, особенно в достижении суверенитета Хорасана и Мавераннахра, велика. Источники указывают, что Якуб и его брат нигде не учились, они даже не могли общаться на арабском языке, официальном языке халифата. В этой связи, большинство средневековых историков, которые с уважением относятся к Аббасидам и Саффаридам считают представителями низших классов и резко критикуют их. К этим историкам относятся Гардиэзи, Муставфи и Хондамир. Единственным исключением считается «История Сеистана», в которой саффариды упоминаются с огромным уважением.

Саффариды не проявляли такой симпатии, как Бармакиды и Тахириды к поэзии и стихам, но заслуги представителей этой династии не меньше, чем заслуги вышеуказанных семейств. Одна из заслуг Саффаридов заключается в том, что, когда придворные поэты стали восхвалять Якуба Лайса на арабском языке, «он не понял их, так как не был образованным». По этой причине, он в ответ им сказал: «Зачем слагать стихи на языке, непонятном для меня?». Таким образом, в период правления династии Тахиридов и Саффаридов были проделаны шаги для достижения независимости владений в Хорасане и Мавераннахре.

Эта политическая независимость не возникла на пустом месте, она была следствием продолжительной борьбы народов этих регионов против присутствия чужеземцев. Причина независимости, прежде всего, скрывалась в национальных чувствах народов Хорасана и Мавераннахра.

Третий раздел третьей главы «**Расцвет таджикской культуры в саманидский период**». В этом разделе отмечается то, что, хотя Саманиды правили Хорасаном после Тахиридов и Саффаридов, тем не менее, у них был опыт в управлении городами Хорасана и Мавераннахра еще до восхождения двух указанных династий. К примеру, дети Асада ибн Самани–Нух, Ильяс, Ахмад и Яхья еще в 819 году возложили на себя бремя политической власти в Самарканде, Герате, Чаче, Уструшане и Фергане. Но самостоятельную культурную политику Саманиды стали проводить, когда представители этой семьи стали полноправными правителями Мавераннахра в 874 году.

Религиозная политика Саманидов способствовали появлению такого сочинения, как «ас-Савод аль -аъзам». Это религиозное руководство времен Саманидов рекомендовало жителям «никого не объявлять кафиром». В диссертации отмечается, что одним из важных критериев, ставших причиной создания великой национальной культуры в годы правления Саманидов, было объединение народов, которые с расовой точки зрения были схожими. Речь идет о согдийцах, тохарах, хорасанцах, ферганцах и харемзийцах. В общем, в формировании таджикского народа сыграли свою роль различные факторы, в том числе, укрепление социальных отношений, развитие сельского хозяйства и других производственных структур, а также развитие экономических, торговых и культурных отношений регионов Хорасана и Мавераннахра. Одним из серьезных преимуществ Саманидов в отличие от Тахиридов было то, что они были убеждены, что без возрождения традиций и древней культуры Хорасана и Мавераннахра невозможно добиться реальной независимости.

В результате этой политики «Великий Тафсир» и «История» Табари и были переведены с арабского на персидский язык. Появление географической книги «Худудуль-алам мин аль -машрики ила-аль-магриб» в X веке на персидском языке свидетельствует о политике защиты персидского языка Саманидами. В диссертации подчеркивается, что политика защиты науки и знаний, которую проводили Саманиды, оказала серьезное влияние также на провинции. К примеру, в провинциях Харемза, Хатлона, Систана, Гузгонона, Рея, Ферганы и др., подражая Бухаре, создают местные научные и литературные центры.

Таким образом, можно уверенно сказать, что период правления Саманидов – это качественно новый период в истории Хорасана и Мавераннахра. Именно в это время произошли основные преобразования в культуре и цивилизации. Секрет долговечности династии Саманидов в

истории – это целенаправленное руководство обществом в деле возрождения национальных ценностей и гуманное отношение к ценностям других религий и мазхабов. Саманиды стали проводниками культурных преобразований своего времени и создали такую структуру, которая сохранилась в течение многих веков после ухода указанной династии с политической арены.

Заключение

1.Научные выводы диссертации

1. Реализация неправильной политики и превосходство арабских завоевателей по отношению к коренным жителям Хорасана и Маверанахра стали главными причинами народных восстаний и сопротивления передовых слоев общества против угнетения. Эти факторы являлись главными факторами культурной борьбы в регионе. Новая культура охватила все стороны жизни народа и создала предпосылки для политических и социальных преобразований, которые, в конечном счете, способствовали независимости Хорасана и Мавераннахра[2-А].

2. Отсутствие опыта и навыков в управлении государством стали причиной того, что арабы были вынуждены широко использовать традиции управления и хозяйствования жителей Хорасана и Мавераннахра. В политической борьбе между арабскими племенами династия Аббасидов, опираясь на население Хорасана и Мавераннахра, пришла к власти в халифате. В результате, влияние предков таджикского народа возросло, и это способствовало созданию предпосылок для прихода к власти наших предков[1-А].

3. В пробуждении мысли и народной борьбы против чужого диктата на территории Хорасана и Мавераннахра ключевую роль сыграла шуубия. Истоки всех движений, которые были направлены против арабов, восходят к указанному движению. Именно шуубия вдохновляла борцов за независимость[2-А].

4. Предки таджиков, в том числе выдающийся политический и религиозный деятель Нуман ибн Сабит Абуханифа, были влиятельными фигурами в исламском мире. Он основал юридическую школу, в которой толерантность считалась одним из самых важнейших критериев. В формировании ханафитского учения важную роль сыграли традиции и обычаи народов Хорасана и Мавераннахра[3-А].

5. Династия Бармакидов во второй половине VIII и начале IX веков считалась одной из самых влиятельных таджикских семей на территории всего халифата. Эта семья занимала высокое положение в государственной администрации и армии. В период своего правления Бармакиды проявляли особую привязанность к культуре, также эта династия защищала представителей культуры, в том числе видных представителей таджикской науки и литературы [1-А; 3-А].

6. Династия Тахиридов, особенно ее видные представители, такие как Тахир ибн Хусейн и Абдулла Тахир, сыграли ведущую роль в создании, укреплении и развитии политической независимости Хорасана и Мавераннахра.

Так, Тахир ибн Хусейн своими народолюбивыми мерами, обеспечив относительную социальную справедливость, способствует развитию науки и культуры. В это время в регионах Хорасана и Мавераннахра возникли условия для достижения независимости в будущем [1-А; 3-А; 5-А].

7. Саффариды, которые происходили из низших слоев общества, сыграли большую роль в приобретении независимости Хорасана и Мавераннахра от Багдада. Они также способствуют развитию культуры таджикского языка. Якуб Лайс был первым политиком, который отказался подчиняться Аббасидам, он также запретил общаться и писать стихи на языке арабских халифов. Эти его действия в последующем способствовали развитию таджикского языка [1-А; 3-А; 5-А].

8. Саманиды, которые в своем распоряжении имели больше времени, чем Тахириды и Саффариды, в годы своего правления установили толерантные отношения с администрацией арабских халифов, благодаря чему добились успехов во всех направлениях политики и культуры. Саманиды, защищая национальную культуру на территории Хорасана и Мавераннахра, способствовали развитию персидского языка, поэзии, литературы, искусств, религии, толерантности. Эта традиция сохранились после распада государства Саманидов [1-А; 3-А; 4-А; 5-А].

2. Рекомендации по практическому использованию результатов

Анализ исторических источников и научная литература, авторами которых являются отечественные и зарубежные ученые, исследовавшие политическую историю Таджикистана, обязывают нас в целях развития исторической науки рекомендовать следующие предложения:

1. Настало время составления и использования крупных планов и проектов, посвященных управленческим традициям предков таджикского народа в средневековых правительствах. В целях определения роли и вклада таджиков в историю управленческой структуры народов мира, необходимо целенаправленное изучение этой проблемы. Проведение семинаров и международных конференций и издание цикла работ по данной теме позволяют пролить свет на неизвестные страницы истории таджикского народа.

2. Рекомендуется переводить с арабского языка и издать все труды политиков, поэтов, писателей и ученых, имевших отношение к шуубизму. Необходимо проводить всесторонние исследования на этой основе, чтобы в современных условиях предотвратить процесс возрастания преклонения перед чуждыми явлениями и погружения некоторых молодых таджиков в водоворот опасных взглядов.

3. Изучение истории и предпосылок формирования традиций и обычаев, мазхаба таджиков в период существования халифата, использование традиций и обычаев местного населения в исламском законодательстве, роль идейного наследия и культуры предков таджикского народа позволяют укреплять процесс мирного сосуществования людей.

Использование перечисленных факторов в законодательстве мусульманских государств способствует также тому, что в современном таджикском обществе системными стали единство, стабильность и примирение.

4. Исследование истории двух таджикских династий – Тахиридов и Саффаридов, каждая из которых, пройдя свой путь, стремилась к созданию национального государства, имеет важное научное и воспитательное значение. В этой связи, рекомендуется исследовать жизнь и деятельность двух ярких представителей этой династии, особенно любовь Якуба Лайса к родному языку, и просвещенную политику Абдулла Тахира. Необходимы серьезные исследования для представления этих двух исторических фигур.

5. Проведение всестороннего исследования наследия периода Саманидов, особенно роль этой династии в возрождении языка и культуры, уважение национальных традиций, проведение государственной национальной политики, осуществление политики мирного существования между представителями различных религий и течений – это круг вопросов, которые сегодня требуют неотлагательных решений. В этой связи, необходимо образование исследовательских центров по изучению истории и цивилизации периода Саманидов в университетах и научно-исследовательских институтах Республики Таджикистан. Представление этой культуры на международном уровне способствует укреплению национальной гордости. В то же время, для создания светского государства и защиты национальных традиций необходимо создать серьезную опору и соответствующую базу.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях автора:

**Статьи в рецензируемых научных журналах, рекомендуемых ВАК
при Президенте Республики Таджикистан**

[1-А].Шарифова М. Мероси фарҳангии тоҷикон то ҳуҷуми арабҳо / Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - 2013. - № 3. –С. 25-30.

[2-А].Шарифова М., Муллоҷонов С. Ҷунбиши шуубия ва ҳудшиносӣ миллии тоҷикон дар асрҳои миёна // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - 2017. - № 3/7. –С. 6-11.

[3-А].Шарифова М. Табақаи маволӣ ва ҷойгоҳи он дар асрҳои VIII-IX /// Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - 2018. - № 4. –С. 29-34.

В других изданиях:

[4-А]. Шарифова М.Работҳои Мовароунахр дар замони Сомониён/Маҷмӯаи мақолаҳои конференсияи илмии устодони ДОТ дар ноҳияи Рашт. - 2016. - №06. -С.47-51.

[5-А]. Шарифова М.Ташаккули суннатҳои мазҳабии тоҷикон ва нақши он дар қонунгузории ислом // Паёми Доғишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. – 2020. - №3. –С.200-214.

Аннотатсия

**ба автореферати диссертатсияи Шарифова Макнуна Қарчибековна дар мавзӯи «Ташаккул ва пешрафти фарҳанги ҳалқи тоҷик дар асрҳои IX-X» барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои таърих аз рӯйи ихтисоси
07.00.02. – Таърихи ватанӣ (таърихи ҳалқи тоҷик)**

Дар автореферат заминаҳои иҷтимоии ташаккули фарҳанги навини аҷдоди тоҷик бо такя бар сарчашмаҳои таърихӣ баён карда шудааст. Ин раванд дар муборизаҳои аҷдоди тоҷикон ба муқобили истилогарони араб фароҳам омадааст. Инчунин муаллиф дар хусуси истифодаи суннатҳои мардуми тоҷик дар соҳтори идории хилофат маълумот додааст.

Диссертант доир ба муҳимтарин ҷунбишҳои иҷтимоӣ ва фарҳангии тоҷикон, аз кабили шуубия низ маълумоти муғид пешниҳод кардааст, ки он вокуниши фаъолу созандай мардуми Ҳурросону Мовароуннахр дар муқобили сиёsatҳои наҷодпарастонаи ҳокимони араб буда, пояҳои истиқлолҳоҳии мардуми тоҷикро фароҳам овардааст, инчунин дар хусуси таърихи зуҳури мазҳабҳои исломӣ ва нақши тоҷикон, аз ҷумла бузургтарин ҷеҳраи фиқҳи исломӣ - Абуҳанифа Нуъмон ибни Собит дар ин раванд маълумот додааст.

Дар автореферат дар хусуси се силсилаи маъруфи тоҷикӣ – Бармакиён, Тоҳириён ва Саффориён ва нақши онҳо дар ташаккул ва пешрафти забон, адабиёт, илм ва маорифи тоҷикон маълумот дода шудааст. Кайд када мешавад, ки эҳёи суннатҳои миллӣ ва бедории миллии тоҷикон ба хидматҳои намояндагони ин ҳонадонҳо вобаста аст. Бармакиён ҳамчун муаррифиунандаи фарҳанги ҳалқи тоҷик машҳур шуда, Тоҳириён дар муросо бо хилофат ба масъалаҳои пешрафти илму маориф аҳамияти маҳсус доданд. Саффориён сиёсати муборизаи беамон бар зидди хилофатро пешгирифта, ба истиқоли сарзамини Ҳурросону Мовароуннахр ва тарвичи забони тоҷикӣ замина гузоштанд.

Дар хусуси хидматҳои бузург ва саҳми Сомониён, ки заминаҳои пешрафти фарҳанги тоҷиконро фароҳам овардаанд, маълумот дода шудааст. Кайд карда мешавад, ки замони ҳукмронии Сомониён давраи сифатан нав барои таърихи Ҳурросону Мовароуннахр ба ҳисоб рафта, дигаргуниҳои асосӣ дар бахши фарҳангу тамаддун маҳз дар ҳамин давра сурат пазишуфтаанд.

Калидвожаҳо: фарҳанг, таърих, тоҷикон, Ҳурӯсон, Мовароуннаҳр, шаҳр, истилои араб, шуубия, Бармакиён, Тоҳириён, Саффориён, Сомониён, хилофат, забон, дин, зардуштӣ, ислом, адабиёт.

Аннотация

на автореферат диссертации Шариповой Макнуны Карчибековны на тему «Формирование и развитие культуры таджикского народа в IX-X веках» на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02. –Отечественная история (история таджикского народа)

В автореферате приводятся социальные основы формирования новой культуры предков таджиков на основе исторических источников. Этот процесс являлся благоприятной предпосылкой в борьбе предков таджикского народа против арабских захватчиков. Автор также приводит примеры использования традиций таджикского народа в административном устройстве Халифата.

Диссертант предоставляет в своей диссертационной работе нужную и полезную информацию о важнейших социальных и культурных движениях таджиков того периода, в том числе и течения шуубия, которая являлась активной и конструктивной реакцией жителей Хорасана и Мавераннахра на местническую политику арабских правителей, и заложившую основы независимости таджикского народа, приводит важнейшую информацию об истории возникновения исламских сект и роли таджиков в этом процессе, в том числе роли крупнейшего деятеля исламской юриспруденции Абу Ханифа Нуман ибн Сабита.

В автореферате также приводится информация о трех известных таджикских династиях - Бармакиды, Тохириды и Саффариды и их роли в формировании и развитии таджикского языка, литературы, науки и образования. Отмечается, что возрождение национальных традиций и национальное возрождение таджиков во многом зависит от вклада представителей этих семей. Бармакиды известны как представители культуры таджикского народа, Тохириды уделяли особое внимание развитию науки и образования в процессе примирения с Халифатом, Саффариды проводили политику безжалостной борьбы с халифатом и заложили основу независимости Хорасана и Мавераннахра, в том числе и распространения таджикского языка.

В исследовании дается информация о великих заслугах и вкладе Саманидов, которые заложили основу для развития таджикской культуры. Отмечается, что период правления Саманидов был качественно новым периодом в истории Хорасана и Мавераннахра, и именно в этот период произошли серьезные изменения в области культуры и цивилизации.

Ключевые слова: культура, история, таджики, Хорасан, Мавераннахр, город, арабское завоевание, шуубия, Бармакиды, Тохириды, Саффариды, Саманиды, халифат, язык, религия, зороастризм, ислам, литература.

Annotation

On the author's abstract of the dissertation Sharipova Maknuna Karchibekovna on the theme "Formation and development of the culture of the Tajik people in the IX-X centuries" for the degree of Candidate of Historical Sciences in specialty 07.00.02. - Domestic history (history of the Tajik people)

The author's abstract provides the social foundations for the formation of a new culture of Tajik ancestors based on historical sources. This process was a favorable prerequisite in the struggle of the ancestors of the Tajik people against the Arab invaders. The author also gives examples of the use of the traditions of the Tajik people in the administrative structure of the Khaliphate.

Dissertant provides the necessary and useful information about the most important social and cultural movements of Tajiks of that period in his dissertation, including the Shuubia, which was an active and constructive reaction of the residents of Khorasan and Maverannahr to the local policy of the Arab rulers, and which laid the foundations for the independence of the Tajik people, provides crucial information on the history of the emergence of Islamic sects and the role of Tajiks in this process, including the role of the largest figure in Islamic jurisprudence, Abu Hanif Numān ibn Ṣabīt.

The author's abstract also provides information on three well-known Tajik dynasties - Barmakids, Tohirids and Saffarids and their role in the formation and development of Tajik language, literature, science and education. It is noted that the revival of national traditions and the national revival of Tajiks largely depends on the contribution of the representatives of these families. Barmakids are known as representatives of the culture of the Tajik people, the Tohirids paid special attention to the development of science and education in the process of reconciliation with the Khaliphate, the Saffarids pursued a policy of ruthless struggle against the caliphate and laid the foundation for the independence of Khorasan and Maverannahr, including the spread of the Tajik language.

The study provides information about the great merits and contributions of the Samanids, who laid the foundation for the development of Tajik culture. It is noted that the period of the Samanid's reign was a qualitatively new period in the history of Khorasan and Maverannahr, and it was during this period that there were major changes in the field of culture and civilization.

Keywords: culture, history, Tajiks, Khorasan, Maverannahr, city, Arab conquest, shuubia, Barmacids, Tohirids, Saffarids, Samanids, caliphate, language, religion, zoroastrianism, Islam, literature.